

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

Postava čerta v lidové a autorské pohádce

Bakalářská práce

Autor: Alexandra Čekanová
Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice (Bc. učitelství)
Studijní obor: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání
Ruský jazyk se zaměřením na vzdělávání
Vedoucí práce: Mgr. Petra Bubeníčková, Ph.D.
Oponent práce: Mgr. Michal Čuřín, Ph.D.

Zadání bakalářské práce

Autor:	Alexandra Čekanová
Studium:	P18P0261
Studijní program:	B7507 Specializace v pedagogice
Studijní obor:	Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání, Ruský jazyk se zaměřením na vzdělávání
Název bakalářské práce:	Postava čerta v lidové a autorské pohádce
Název bakalářské práce AJ:	The character of the devil in a folk and author tale

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Bakalářská práce analyzuje postavu čerta v žánru lidové a autorské pohádky. V první části se věnuje postavě čerta v lidové pohádce, především v tvorbě Boženy Němcové a Karla Jaromíra Erbena, ve druhé části se zabývá touto postavou v autorské pohádce, například v tvorbě Pavla Čecha nebo Jana Sobotky.

FRANZ, Marie-Louise von. Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie. Praha: Portál, 1998. ISBN 807178-260-2.

TILLE, Václav. O lidových pohádkách. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1966.

SIROVÁTKA, O. Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku, 1998. ISBN 80-85010-06-2.

VAŘEJKOVÁ, V. Česká autorská pohádka. Brno: CERM Akademické nakladatelství, 1998. ISBN 80-7204-092-8.

BETTELHEIM, Bruno. Za tajemstvím pohádek: proč a jak je číst v dnešní době. Praha: Lidové noviny, 2000. ISBN 80-7106-290-1.

Garantující pracoviště: Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Petra Bubeníčková, Ph.D.

Oponent: Mgr. Michal Čuřín, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 21.11.2019

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou závěrečnou práci vypracovala pod vedením vedoucí závěrečné práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 20. 4. 2021

.....

Alexandra Čekanová

Poděkování

Ráda bych na tomto místě vyjádřila poděkování Mgr. Petře Bubeníčkové, Ph.D. za vedení práce, konzultace, cenné rady a ochotu, kterou mi v průběhu zpracování bakalářské práce věnovala.

Anotace

ČEKANOVÁ, Alexandra. *Postava čerta v lidové a autorské pohádce*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2021. 62 s. Bakalářská práce.

Práce charakterizuje pohádku jako žánr, uvádí její definici a dělení pohádky na lidovou a autorskou. Dále charakterizuje základní přístupy k pohádkám a zaměřuje se na funkce, které pohádka plní, a stručně pojednává o historii boje o pohádku. Blíže je představen přístup analytické psychologie k pohádkám, jedna z kapitol podrobněji pojednává o archetypu *stín*, který má souvislost s postavou čerta. Samostatná kapitola pojednává také o postavě čerta, o jeho původu, charakteristice a rolích, které v pohádce plní. Další části práce se zaměřují na čerta v lidové pohádce a autorské pohádce a také na rozbor pohádky bratří Grimmů *Čertův umouněný bratr* a autorské pohádky *O čertovi* Pavla Čecha.

Klíčová slova: archetyp *stín*, autorská pohádka, čert, lidová pohádka

Annotation

ČEKANOVÁ, Alexandra. *The character of the devil in a folk and author tale*. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2021. 62 pp. Bachelor Degree Thesis.

This thesis characterizes fairy tale as a literary genre, presents its definition and division of fairy-tale into folk and authorial fairy-tale. Furthermore, it characterizes basic approaches to fairy-tales and focuses on the functions, which fairy-tale fulfills, and briefly deals with the history of fight for fairy tale. More closely is introduced the approach of analytical psychology to fairy-tales, one of the chapters discusses in more detail the archetype of *shadow*, which has a connection with the character of devil. Separate chapter deals with the character of devil, its origin, characteristics and the functions it fulfills in fairy-tale. The next parts of the thesis focus on devil in folk fairy-tale and authorial fairy-tale and also on analysis of the brothers' Grimm fairy-tale *Čertův umouněný bratr* (*The Devil's Sooty Brother*) and a authorial fairy-tale *O čertovi* (*About a Little Devil*) by Pavel Čech.

Keywords: authorial fairy-tale, devil, folk fairy-tale, *shadow* archetype

Obsah

Úvod.....	8
1 Pohádka	9
1.1 Definice a typické znaky	9
1.2 Sběratelství.....	11
1.3 Teorie vzniku pohádek	13
1.4 Lidová pohádka.....	15
1.4.1 Literární adaptace	16
1.5 Autorská pohádka.....	17
1.6 Pohádka v literatuře pro děti	19
1.6.1 Boj o pohádku.....	20
1.6.2 Funkce pohádky	21
2 Jungiánský přístup k pohádkám	25
2.1 Archetyp Stín	27
3 Čert	31
3.1 Původ.....	31
3.2 Charakteristika	33
3.3 Role čerta	36
4 Čert v lidové a autorské pohádce.....	38
4.1 Čert v lidové pohádce.....	38
4.1.1 Čertův umouněný bratr – bratři Grimmové	41
4.1.2 Rozbor pohádky Čertův umouněný bratr.....	41
4.2 Čert v autorské pohádce	45
4.2.1 O čertovi – Pavel Čech	49
4.2.2 Rozbor pohádky O čertovi.....	49
4.3 Srovnání	53
Závěr	57
Seznam literatury	59

Úvod

Pohádky nás doprovází již od dětství, a i v dospělosti se k nim člověk většinou rád vrací. V lidových pohádkových příbězích se ukrývá moudrost našich předků, lze v nich najít útěchu, ponaučení i naději. Pohádky jsou velice cennými příběhy, na které by se nemělo zapomínat, jako ani na jejich přínos pro dětskou duši.

Tato práce se v první části bude zabývat pohádkou, konkrétně její definicí a typickými znaky. Dále upomene problematiku sběratelství a zmíní několik významných osobností, které pohádky sbíraly. Zaměří se i na teoretické přístupy k pohádkám. V další části bude poukázáno na dělení pohádek na lidové a autorské, na jejich další rozdělení i představitele. Bude uveden také rozdíl mezi klasickou a autorskou adaptací lidové pohádky. V rámci jedné z podkapitol bude zmíněna historie boje o pohádku, která sehrála v historii tohoto žánru významnou roli, protože byly následně vyzdviženy klady a přínos pohádek pro děti. V této části zmíníme také funkce, které pohádka vyplňuje.

Hlavním tématem práce je postava čerta. Kapitola, která této bytosti bude věnována, bude pojednávat o jeho původu a předobrazech, které mohly mít vliv na jeho podobu. Dále bude postava čerta charakterizována a bude uvedeno, jakou funkci čert v pohádce plní, jakým způsobem zde vystupuje. V souvislosti s tím se práce zaměří na postavu čerta z hlediska analytické psychologie. Této koncepci bude věnována samostatná kapitola, ve které bude přiblížena Jungova teorie kolektivního nevědomí a archetypy. Podrobněji bude představen archetyp *stín*, který představuje negativní nebo potlačené vlastnosti lidské osobnosti. Tento archetyp bude podrobněji představen, aby bylo lépe možné porozumět postavě čerta, který v pohádce může představovat právě hrdinův *stín*.

Cílem práce bude analyzovat postavu čerta v lidové a autorské pohádce. Součástí bude rozbor pohádky bratří Grimmů *Čertův umouněný bratr* a zaměříme se také na autorské pohádky, ve kterých čert vystupuje, podrobněji potom na pohádku *O čertovi* Pavla Čecha.

1 Pohádka

1.1 Definice a typické znaky

Ve snaze objasnit termín pohádka je možné najít mnoho definicí. Lze uvést, že je to epický prozaický žánr, který je řazen do dětské literatury, a právě z oblasti dětské literatury je jedním ze žánrů nejoblíbenějších. Obsáhlejší definici uvádí kulturoložka Barbara Storchová, která se zabývá významy pohádek a která charakterizuje tento žánr jako „*klasický vyprávěcí útvar z oblasti lidové slovesnosti, odehrávající se kompletně v nereálném světě, v neurčitém místě i čase, a obsahující jistou posloupnost motivů a epizod.*“¹ Další definici uvádí například literární teoretici Dagmar Mocná a Josef Peterka v *Encyklopedii literárních žánrů* (2004), kde je pohádka charakterizována jako „*zábavný, zpravidla prozaický žánr folklorního původu s fantastickým příběhem.*“² Pedagog a psycholog Michal Černoušek chápe pohádku jako „*jedinečný umělecký útvar čerpající svou věčnou existenci z nezničitelného folkloru.*“³

Tento žánr má kořeny hluboko v minulosti a ve folkloru, lidé si vyprávěli příběhy i pohádky od pradávna ve všech zemích světa. Při vyprávění lidé odpočívali po práci a dle folkloristy Jiřího Horáka „*se při pohádce zapomínalo na starosti všedního dne.*“⁴ Folklorista a etnograf Oldřich Sirovátka uvádí, že pohádka dříve byla určena především dospělým a že většina z nich se dětem původně nevyprávěla.⁵ Těm byly určeny například ukolébavky, různé říkanky, hádanky apod. Tento fakt byl později jedním z argumentů odpůrců pohádek, ale na tuto problematiku se hlouběji zaměříme v jedné z dalších částí práce. Ačkoliv tento žánr byl určen původně dospělým, díky srozumitelnosti mohou děti pohádce bez problémů porozumět.

¹ STORCHOVÁ, Barbara. *Pohádka a svět: Interpretace pohádek v kulturologické perspektivě* [online]. Praha, 2009, s. 19. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. Vedoucí práce PhDr. Václav Soukup, CSc. [cit. 17.11.2020]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/24752/?lang=cs>.

² MOCNÁ, Dagmar a Josef PETERKA. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004, s. 472. ISBN 80-7185-669-X.

³ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 11. ISBN 978-80-262-1434-2.

⁴ HORÁK, Jiří. Česká pohádka v lidové a sběratelské tradici. In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 27.

⁵ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 171. ISBN 80-85010-06-2.

Jedním z hlavních znaků pohádky je, že děj je fiktivní. Svým způsobem se ale pohádky vztahují k realitě – ukazují vztahy mezi lidmi, lidské jednání, je v nich ukryta lidová moudrost. Jelikož pohádky se původně pouze vyprávěly a kolovaly především ústně, lze si všimnout jisté schematičnosti a stereotypnosti, která dle Sirovátky napomáhala lidem si pohádky lépe pamatovat, a tak je mohli snadněji předávat dál.⁶ Tento rys se projevuje například v úvodních formulích („Bylo nebylo...“, „Žil jednou jeden...“, „Za sedmero horami...“ apod.) nebo koncových formulích („... a žili šťastně až navěky“, „... a pokud nezemřeli, žijí dodnes“ apod.). Tato ustálená znění jsou dle Sirovátky důležitá také proto, že upozorňují na hranice reálného světa a světa pohádky.⁷ Typickým znakem lidových pohádek je, že neznáme konkrétní místo, kde se pohádka odehrává. Děj je tedy zasazen do místa, které je obvykle nazýváno obecnými jmény (království, zámek, les, ...). Není určen ani konkrétní čas. Pokud získáme nějakou informaci o čase, víme pouze, že to bylo kdysi dávno. Dalším rysem pohádek, který vyplývá z jejich ústního podání, je jejich nepřilízná délka. Děj je často jednoduchý a nekomplikovaný. Sirovátka uvádí, že v pohádkách se často objevuje gradace a opakování, které vyvolává napětí a prodlužuje děj bez zvýšení nároků na paměť vypravěče.⁸ Lze si všimnout toho, že se nejčastěji prvky nebo děje opakují třikrát. Psycholožka Alena Benešová odlišuje dva typy opakování – buď se části ve svém znění naprosto shodují, nebo se v drobnostech odlišují. Dále uvádí, že díky opakování jsou zdůrazněny vlastnosti hrdinů.⁹ V pohádkách se také často využívají magická čísla. Nejčastější je užívání čísel tři, šest, sedm, devět, dvanáct apod.

Podmínkou každé pohádky je šťastný konec. Kladný hrdina je odměněn a zlo je po zásluze potrestáno – dle Benešové „*pohádka musí uspokojovat dětský smysl pro spravedlnost.*“¹⁰ Důležité jsou v pohádkách také kontrasty, díky kterým jednoznačně vynikne dobro a zlo. Psycholožka Marie Benová uvádí, že v charakteristice postav nikdy nedochází k mísení odlišných vlastností, což by mohlo být pro dítě matoucí, ale spíše k hromadění vlastností téhož typu. Dále upozorňuje na to, že děti v mladším školním věku

⁶ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 17-18. ISBN 80-85010-06-2.

⁷ Tamtéž, s. 39-40.

⁸ Tamtéž, s. 41.

⁹ BENEŠOVÁ, Alena. Děti a pohádky. In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 211.

¹⁰ Tamtéž, s. 212.

si spojují vlastnosti tak, že hezký hrdina mívá dobré vlastnosti, hrdina se zápornými vlastnostmi je vnímán jako ošklivý.¹¹ V pohádkách se často vyskytují kouzelné prvky – nadpřirozené bytosti a magické předměty, které mohou hrdinovi pomáhat na jeho cestě a které ozvlášťují děj. Sirovátka uvádí, že typické pro hrdinovo chování je, že jedná, aniž by se dlouho rozhodoval. Právě v jeho konání se projevují jeho dobré vlastnosti nebo i duševní stavy, například emoce.¹²

1.2 Sběratelství

V období romantismu, tzn. na konci 18. století a v první polovině 19. století, rostl zájem o folklor a ústní lidovou slovesnost. Zájem o pohádky se však projevil už dříve, například u francouzského spisovatele Charlese Perraulta, který vydal sbírku *Pohádky matky Husy* již v roce 1697 a který by dle literárního historika a folkloristy Rudolfa Lužika mohl být považován za prvního sběratele pohádek.¹³ Nesnažil se však přistupovat k pohádkám z odborného hlediska jako pozdější sběratelé, pohádky byly především zdrojem zábavy. Jana Čenková, vysokoškolská pedagožka a literární kritička, si všímá toho, že se do nich promítají reálie života u francouzského dvora, proto je Perrault řazen spíše k autorské adaptaci pohádky.¹⁴

V období romantismu se pohádky začaly sbírat účelně, a to nejen u nás, ale i ve světě, a přístup k nim byl odbornější. Asi nejznámějšími sběrateli jsou bratři Grimmové, Jacob a Wilhelm. Bratři Grimmové byli představitelé tzv. mytologické školy, která dle Sirovátky považovala pohádky „za rezidua a odlesky indoevropských bájí, mýtů.“¹⁵ Bratři Grimmové sesbírali velké množství pohádek, přičemž se snažili zachovat jejich původní znění. Pedagog a autor pohádek Jakob Streit uvádí, že bratři Grimmové věřili, že změnami by se mohl vytratit smysl a „*duchovní bohatství pohádek*.“¹⁶

¹¹ BENOVÁ, Marie. K psychologii pohádky. In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 234.

¹² SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 38-39. ISBN 80-85010-06-2.

¹³ LUŽÍK, Rudolf. *Pohádka a dětská duše: několik poznámek k problematice lidových pohádek*. Praha: Václav Petr, 1944, s. 16.

¹⁴ ČENKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006, s. 128. ISBN 80-7367-095-X.

¹⁵ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 35. ISBN 80-85010-06-2.

¹⁶ STREIT, Jakob. *Včelka Shuněnka: proč děti potřebují pohádky*. Přeložily Iva OLŠOVÁ a Milada LUŇÁČKOVÁ. Hranice: Fabula, 2003, s. 117. ISBN 80-86600-10-6.

Z českého prostředí nelze opomenout Karla Jaromíra Erbena a Boženu Němcovou, kteří si také uvědomili hodnoty skryté v pohádkách a jejichž práce je velkým přínosem. Problematice sběratelství u nás se věnoval Oldřich Sirovátka, který upozorňuje na to, že sbírání pohádek u nás nebylo rovnoměrné ani systematické, ale že se toho ujali především lidé z vlastního zájmu, kteří k této problematice měli blízko – učitelé, knihovníci apod. Sirovátka také upozorňuje na to, že získat skutečnou podobu pohádky nebylo snadné a že vyprávění mohlo ovlivnit mnoho faktorů, jako je například nálada vypravěče, ale i třeba i okolnosti vyprávění pohádky nebo doba, jak dlouho vypravěč pohádku zná.¹⁷ Sirovátka uvádí, že „*Erbenovy adaptace - až na malé výjimky - zůstávají na folklorní půdě*“¹⁸ a oceňuje přístup Erbena, který „*usiloval o tzv. optimální variantu: někdy využil určitý záznam a doplnil jej z variant ostatních i z vlastní fantazie, jindy spojoval varianty z různých lokalit. Erben hledal mytologické rysy a při konstrukci děje uplatňoval rovněž mytologické pojetí.*“¹⁹ Božena Němcová přistupovala k pohádkám trochu jinak. Sirovátka uvádí, že nezaznamenávala pohádky přesně tak, jak je slyšela, ani se nesnažila najít nejoptimálnější variantu jako Erben. Upravovala znění pohádek, přidávala, ubírala a kombinovala motivy z různých pramenů i vlastní fantazie. Proto Sirovátka uvádí, že její pohádky jsou spíše autorskou adaptací lidové pohádky a že nejsou přesným a spolehlivým záznamem folklorní pohádky.²⁰ Horák ve stati *Česká pohádka v lidové a sběratelské tradici* (1960) ale vyzdvihuje přínos jejich pohádkových sbírek, díky kterým máme „*svědectví o existenci některých látkových osnov v lidovém podání českém z let čtyřicátých, o nichž bychom z té doby odjinud zpráv neměli.*“²¹

Sběratelství pohádek u nás se v 19. století věnoval ještě například Matěj Mikšíček, který se zaměřil na pohádky Moravy a Slezska. Dále se lidové pohádky snažil zaznamenat Beneš Method Kulda, Horák ale upozorňuje na to, že v pohádkách vynechával některé jevy, které se mu zdály nevychovné, proto nejsou jeho varianty lidové pohádky tolik přesné. I přes to ale Horák považuje jeho práci rozsahem srovnatelnou s prací Němcové.²²

¹⁷ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 75-78. ISBN 80-85010-06-2.

¹⁸ Tamtéž, s. 85.

¹⁹ Tamtéž, s. 85.

²⁰ Tamtéž, s. 84.

²¹ HORÁK, Jiří. *Česká pohádka v lidové a sběratelské tradici*. In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 46.

²² Tamtéž, s. 46.

Dalším známým sběratelem je Josef Štefan Kubín. Sběratelů bylo samozřejmě mnohem více, než kolik je zde uvedeno. S končícím obdobím romantismu zájem o pohádky klesal, ale tento zájem nezmizel úplně a nadále byly pohádky sbírány, zkoumány a posuzovány.

1.3 Teorie vzniku pohádek

Nelze přesně stanovit období, kdy první pohádkové příběhy vznikly. Doprovázejí člověka už několik tisíc let. Psycholožka von Franz uvádí, že nejstarší pohádkové texty byly zaznamenány již ve starověkém Egyptě.²³ Mnoho folkloristů a vědců se pokoušelo objasnit původ a vznik pohádek, v průběhu zkoumání pohádek vzniklo několik teorií a přístupů.

Nejstarší teorii, mytologickou, jsme si již představili výše jako přístup, který v pohádkách spatřuje pozůstatky dávných mýtů. Jejím představitelem kromě výše zmíněných bratří Grimmů a Erbena je například německý filolog Friedrich Max Müller, který se pokoušel o výklad pohádek z hlediska přírodních a kosmologických jevů.²⁴ Lužík uvádí, že zastánci této teorie nebrali důsledně v potaz historický vývoj, což je vnímáno jako nedostatek této koncepce.²⁵

Vznikaly však i další teorie. Dle Sirovátky tyto teorie vyplývaly z toho, že počet pohádek při sbírání neustále rostl, a proto badatelé materiály systematizovali a vytvářeli katalogy. Badatelé si při vytváření katalogů všimli právě toho, že pohádky původem z různých zemí jsou si blízké, objevují se v nich obdobné postavy a příběhy.²⁶ Z toho, že se pohádkové motivy a dějové linie opakují, vyvodili, že pohádek „*není nekonečné množství, dají se v hlavních rysech spočítat do set.*“²⁷ Na základě tohoto poznatku vydělili jednotlivé druhy pohádek. Na tom se v celosvětovém měřítku významně podílel finský folklorista a stoupenec tzv. finské školy Antti Arne a jeho práci později rozšířil Stith

²³ FRANZ, Marie-Louise von. *Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie*. Praha: Portál, 2011, s. 167. ISBN 978-80-7367-894-4.

²⁴ STORCHOVÁ, Barbara. *Pohádka a svět: Interpretace pohádek v kulturologické perspektivě* [online]. Praha, 2009, s. 33. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. Vedoucí práce PhDr. Václav Soukup, CSc. [cit. 26.11.2020]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/24752/?lang=cs>.

²⁵ LUŽÍK, Rudolf. *Pohádka a dětská duše: několik poznámek k problematice lidových pohádek*. Praha: Václav Petr, 1944, s. 17.

²⁶ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 33. ISBN 80-85010-06-2.

²⁷ TILLE, Václav. *O lidových pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1966, str. 11.

Thompson.²⁸ Jak uvádí Čeňková, finská škola se zabývala teorií historicko-geografickou. Částečně navazovali na migrační teorii, kterou vytvořil německý badatel Theodor Benfey a která spočívá v domněnce, že všechny pohádky vznikly na jednom jediném místě (podle Benfeyho pohádky vznikly v Indii, ale jiní odborníci považovali za vznik jiné místo) a poté se odtud šířily do celého světa.²⁹ Čeňková uvádí, že finská škola zastávala názor, že míst vzniku bylo několik, a snažili se určit jednotlivá centra vzniku, prvotní podobu pohádky a směr, kterým se šířily.³⁰

Další teorií je koncepce antropologická. Lužík uvádí, že tato teorie také pracovala s poznatkem, že v pohádkách lze vyzorovat shodné prvky. Její představitelé, kterými byli například Andrew Lang nebo James Frazer, však kladli důraz na to, že pohádky nevznikly na jednom místě, ale že vznikly na mnoha místech najednou a nezávisle na sobě. Fakt, že jsou si podobné v syžetu a motivech, vychází z toho, že lidé mají podobnou životní zkušenost, ačkoli žijí na různých místech světa.³¹ Zdůrazňovali také morální aspekt pohádek, všichni lidé se řídí jistými mravy, v čemž spatřovali další příčinu podobnosti pohádek.³²

S rozvojem psychologie ve 20. století se objevily další přístupy k pohádkám, tentokrát jde o pohled na pohádky z hlediska psychologického. Jednak je to koncepce psychoanalytická, která vyplývá z učení Freuda. Důležitá myšlenka tohoto přístupu je, že kořeny pohádek lze hledat především v procesu snění, což však bylo shledáno nepříliš pravděpodobným, protože „*pohádky by tedy měly vznikat neustále.*“³³ Druhým přístupem, který se zakládal na poznatcích z psychologických disciplín, bylo pojetí analytické psychologie. V této teorii je důležitou myšlenkou, že pohádky mají kořeny v kolektivním nevědomí a že se v pohádkách objevují archetypy, kterými se zabýval C. G. Jung a jeho žačka Marie-Louise von Franz. Z psychologického hlediska se na pohádky zaměřil

²⁸ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 33. ISBN 80-85010-06-2.

²⁹ ČEŇKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006, s. 109. ISBN 80-7367-095-X.

³⁰ Tamtéž, s. 109.

³¹ LUŽÍK, Rudolf. *Pohádka a dětská duše: několik poznámek k problematice lidových pohádek*. Praha: Václav Petr, 1944, s. 18.

³² Tamtéž, s. 22.

³³ Tamtéž, s. 19.

i americký psycholog Bruno Bettelheim, který se zabýval interpretací pohádek a zdůrazňoval přínos pohádek pro děti v souvislosti s jejich duševním vývojem.

Teorii a přístupů k pohádce je mnoho, na tomto místě jsou načrtnuty rysy základních přístupů. Teze některých teorií spolu nemusely někdy korespondovat, přesto jednotlivé teorie přinášely zajímavé myšlenky a obohatily zkoumání pohádek v různých směrech.

1.4 Lidová pohádka

Pohádky se dělí podle původu na lidové a autorské. Lidová, folklorní či tradiční pohádka je žánr ústní lidové slovesnosti, původně tento útvar měl pouze ústní podobu a předával se z generace na generaci, a to především v nižších vrstvách společnosti. Samotné vyprávění bylo velice důležité – dle Sirovátky má naprosto klíčovou úlohu vypravěč, který „*se učí folklorní skladby od svého okolí [...] a podržuje je ve svém fondu, svou interpretací jim vtiskuje konkrétní formu a přitom do ní vnáší rozmanité změny a tím vytváří další varianty, [...] jeho interpretace se stává článkem řetězce folklorní tradice.*“³⁴

Ve snaze kategorizovat lidovou pohádku je možné uvést několik ustálených okruhů. Čenková uvádí jako nejstarší útvar lidové pohádky pohádku kouzelnou, což je vyprávění fantastické; děj, prostředí i postavy jsou zázračné a do postav se promítají archetypy.³⁵ I Sirovátka ji uvádí jako hlavní podtyp lidové pohádky a dále ji charakterizuje jako příběh, který symbolizuje životní vzestup, přičemž tento příběh je založený na etickém principu. Dle něj je hlavním hrdinou nějakým způsobem znevýhodněný jedinec, který se vydává na cestu. Dokáže překonat všechny překážky díky svým schopnostem a je spravedlivě odměněn.³⁶ Loutkář Luděk Richter, který se zabývá pohádkovými reáliemi, uvádí, že jeho odměna však nespočívá v materiálním bohatství, ale spíše v bohatství vnitřním – jsou to jeho dobré vlastnosti a hodnoty, které ho dovedly ke šťastnému konci.³⁷ Velmi častým motivem je láska, která je na konci stvrzena sňatkem.

³⁴ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 16-17. ISBN 80-85010-06-2.

³⁵ ČENKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006, s. 108. ISBN 80-7367-095-X.

³⁶ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 36-37. ISBN 80-85010-06-2.

³⁷ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 9. ISBN 80-902975-3-6.

Kouzelné pohádce jako nejpůvodnějšímu a nejstaršímu typu pohádky se věnoval ruský lingvista Vladimir Jakovlevič Propp. Ve svém díle *Morfologie pohádky* (1927) se zaměřil na to, že kouzelné pohádky mají jednu základní dějovou linii, kterou může tvořit až 31 funkcí, což jsou „stavební kameny“ děje.³⁸ Co se týče postav pohádek, vyčlenil sedm jednajících osob a dále je charakterizoval.³⁹ Jeho dílo bylo tímto velmi přínosné.

Další okruhy vyděluje Sirovátka následovně. Je to pohádka realistická či novelistická, ve které se sice vyskytují kouzelné prvky, ale v menší míře a děj pohádky je převážně zasazen do reálného prostředí. Dále lze vydělit pohádky legendární, do kterých se promítá náboženská tematika. Kromě toho zmiňuje pohádky humorné nebo žertovné, které využívají specifických prostředků, jako je například nadsázka nebo nonsens. Dalším okruhem jsou pohádky o zvířatech.⁴⁰ Jak můžeme vidět, do pohádek se mohou promítat i rysy dalších žánrů. Pohádka o zvířatech není ale totožná s bajkou, jejímž jediným cílem je poučení. Jako další okruh lze vydělit pohádky o čertech, které budou v centru našeho zájmu.

1.4.1 Literární adaptace

V dnešní době se setkáváme převážně s literární adaptací lidových pohádek. Dle Sirovátky „pravost“ a autentičnost lidové pohádky zajišťuje akt vyprávění, v případě literární adaptace se však jedná o komunikaci nepřímou a zprostředkovanou.⁴¹ Dle literární teoretičky Hany Šmahelové, která se touto problematikou zabývá v díle *Návraty a proměny* (1989), záleží na míře zachování folklorní poetiky. Podle tohoto faktoru vyděluje klasickou adaptaci a autorskou adaptaci lidové pohádky. Již z názvu lze rozeznat, že klasická adaptace zachycuje lidovou pohádku v původnější formě. Výsledná podoba klasické adaptace vznikla téměř přesným zápisem nebo například i porovnáním několika lidových variant. Jejimi představiteli jsou K. J. Erben, J. Š. Kubín, B. M. Kulda nebo J. Horák.⁴²

³⁸ PROPP, Vladimir Jakovlevič. *Morfologie pohádky a jiné studie*. Vyd. 2. Přeložili Miroslav ČERVENKA, Marcela PITTERMANNOVÁ a Hana ŠMAHELOVÁ. Jinočany: H&H, 2008, s. 55. ISBN 978-80-7319-085-9.

³⁹ Tamtéž, s. 66.

⁴⁰ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 32. ISBN 80-85010-06-2.

⁴¹ Tamtéž, s. 101.

⁴² ŠMAHELOVÁ, Hana. *Návraty a proměny: Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros, 1989, s. 102-104.

Problémem však byla i jazyková podoba pohádek, protože k pohádkám badatelé přistupovali ze dvou hledisek. Jedni se snažili zachytit pohádku tak věrně, že zaznamenávali pohádky v původních nářečích. Toto odborné stanovisko bylo ale kritizováno, protože tyto texty mohly být nesrozumitelné právě kvůli užívání nářečí, archaizmů apod. Tímto problémem se podrobněji zabývají například Věra Formánková a Jarmila Syrovátková, které se ve stati *Upravovat či neupravovat* (1960) přiklání spíše k převedení pohádek do češtiny spisovné (konkrétně kladou důraz na správný tvar slov, úpravu přechodníků, ...), ačkoli upozorňují, že je potřeba brát v potaz i individualitu autorského jazyka.⁴³ Převod pohádek do podoby literárního útvaru je značně komplikovaný a je třeba dbát na to, aby pohádka byla srozumitelná, ale aby přitom nedošlo ke změně významů. Takový názor uvádí Oldřich Sirovátka, který právě v potřebě srozumitelnosti vidí příčinu vzniku umělých pohádek.⁴⁴

Výraznějšími zásahy a změnami vzniká autorská adaptace. Dle Šmahelové se do autorské adaptace se promítá tvůrčí složka osobnosti autora, který tradiční námět záměrně upravuje a stylizuje, vkládá nebo ubírá motivy, zkrátka zde ve výsledku „převažuje individuální složka nad folklorní předlohou.“⁴⁵ Představiteli autorské adaptace lidové pohádky jsou například Božena Němcová, František Hrubín nebo Václav Tille (Říha).⁴⁶

1.5 Autorská pohádka

Autorská pohádka je pohádkový příběh, který je vytvořen uměle. Někdy proto bývá označována i jako pohádka umělá či moderní. Tyto názvy bývají vnímány jako synonyma, ačkoli například Sirovátka se přiklání nejvíce k názvu umělá pohádka, protože nechce upírat zásluhu tvůrcům autorské adaptace. Dalším důvodem je fakt, že moderní pohádku vnímá jako podtyp pohádky umělé.⁴⁷ Autorská pohádka není totožná s autorskou adaptací lidové pohádky, ačkoli hranice mezi nimi nemusí být vždy úplně zřetelná

⁴³ FORMÁNKOVÁ, Věra a Jarmila SYROVÁTKOVÁ. *Upravovat či neupravovat?* In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 74-75.

⁴⁴ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 99-100. ISBN 80-85010-06-2.

⁴⁵ ŠMAHELOVÁ, Hana. *Návraty a proměny: Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros, 1989, s. 129.

⁴⁶ Tamtéž, s. 128.

⁴⁷ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 140. ISBN 80-85010-06-2.

a jednoznačná. U autorské adaptace pohádka má stále folklorní základ, který je ale upraven. V autorské pohádce je možné najít nějaký tradiční prvek, ten ale netvoří základ příběhu nebo je nějakým způsobem výrazně obměněn. Dle Šmahelové je to „*autonomní, na tradičních látkách a výrazových prostředcích již nezávislý fiktivní příběh.*“⁴⁸

Umělá pohádka se od lidové pohádky v mnohém odlišuje, hlavním společným znakem je však fantazie, která je pro tento žánr zásadní.⁴⁹ Ačkoli by se mohlo zdát, že autoři při tvorbě umělé pohádky mají volnou ruku ve výběru tématu i zpracování děje, není tomu tak. Čeňková uvádí, že by měli dodržet zásadu šťastného konce a nelze porušovat ani pravidla mýtického řádu světa.⁵⁰ Sirovátka uvádí, že v umělé pohádce ve výrazně větším množství vystupují oživé předměty a dětské postavy, které pro lidové pohádky až na výjimky nejsou příliš typické, a vlastnosti postav jsou rozmanitější.⁵¹ Autorské pohádky poznamenal i vznik novodobých technologií, které autoři zapojují do svých moderních pohádek.⁵²

Co se týče vzniku umělé pohádky, nelze ho jednoznačně datovat. Například Čeňková zastává názor, že za první autorské pohádky lze považovat už pohádky Gianfrancesca Straparoly, které byly vydány v 16. století.⁵³ Dále Čeňková uvádí, že autorská pohádka jako samostatný žánr vznikla v 19. století, konkrétně je spojována s H. CH. Andersenem.⁵⁴ V českém prostředí se první autorské pohádky objevují v tvorbě Sofie Podlipské a Elišky Krásnohorské. Hojně se tento žánr začíná rozvíjet na počátku 20. století a nejvýznamnějšími představiteli jsou bezesporu Karel Čapek, Josef Čapek, Ondřej Sekora, Josef Lada, Václav Čtvrtek a další.

⁴⁸ ŠMAHELOVÁ, Hana. *Návraty a proměny: Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros, 1989, s. 171.

⁴⁹ Tamtéž, s. 193.

⁵⁰ ČEŇKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006, s. 144. ISBN 80-7367-095-X.

⁵¹ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 153. ISBN 80-85010-06-2.

⁵² ŠMAHELOVÁ, Hana. *Návraty a proměny: Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros, 1989, s. 178.

⁵³ ČEŇKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006, s. 127. ISBN 80-7367-095-X.

⁵⁴ Tamtéž, s. 130.

Vydělit jednotlivé druhy autorské pohádky může být komplikované, protože příběhy jsou individuální. I přes to Sirovátka poukazuje na dvě hlavní linie umělé pohádky, a to pohádku, která napodobuje lidovou pohádku, a pohádku ze současnosti. Specifickou oblastí jsou dle něj umělé pohádky, které vycházejí z tradičních motivů, ale jsou jistým způsobem převráceny nebo parodovány. Příkladem takových pohádek jsou *Pohádky naruby* (1939) Josefa Lady. Vznikaly také pohádky se sociální tematikou (pohádky Jiřího Wolкера), pohádky, kde převažují lyrické prvky (pohádky Miloše Macourka), nebo pohádky o zvířatech, které jsou v autorské pohádce zastoupeny čteněji než v pohádkách lidových.⁵⁵

Šmahelová uvádí, že ve snaze vyzdvihnout folklorní původ pohádek vznikaly pohádky iluzorního folkloru, který tkví v užívání „*typizujících znaků a směřuje k evokování atmosféry, epických, citových, i estetických hodnot, jež v sobě – podle autorových představ – ukrývá folklorní minulost.*“⁵⁶ Příkladem folklorního iluzionismu jsou pohádky *O loupežníku Rumcajsovi* (1970) Václava Čtvrtka.⁵⁷

Další výraznější kategorií jsou dle Sirovátky pohádkové romány, které nabízejí větší prostor pro příběh než tradiční pohádkový rozsah. Nelze si však pod tímto pojmem představovat, že jsou splněny všechny náležitosti románu jako literárního žánru. Sirovátka vyděluje dva typy pohádkového románu. Buď spolu jednotlivé části románu nesouvisí a jsou propojeny stejnými postavami, například Čapkovo *Povídání o pejskovi a kočičce* (1929), nebo na sebe jednotlivé části navazují a tvoří souvislý příběh jako Karafiátovi *Broučci* (1876).⁵⁸

1.6 Pohádka v literatuře pro děti

V této části práce se zaměříme na přínos pohádek pro děti. Nastíníme problematiku boje o pohádku a seznámíme se s argumenty odpůrců. Tato etapa je v historii pohádky důležitá, protože došlo k zhodnocení tohoto žánru a v rámci obrany

⁵⁵ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 141-150. ISBN 80-85010-06-2.

⁵⁶ ŠMAHELOVÁ, Hana. *Návraty a proměny: Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros, 1989, s. 181.

⁵⁷ Tamtéž, s. 181.

⁵⁸ SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998, s. 151. ISBN 80-85010-06-2.

pohádek byly vyzdvíženy přednosti pohádek. V návaznosti na tom charakterizujeme funkce pohádky a jejich přínos dětem.

1.6.1 Boj o pohádku

S počátkem 20. století se hojně začala rozvíjet autorská pohádka, byly vydávány klasické literární adaptace folklorních pohádek, v překladech se k nám dostávaly pohádky z dalších zemí. Zájem o pohádky podnítil některé literární činitele k tomu, aby se zamysleli nad přínosem a významem pohádek pro děti. Objevil se názor, že pohádky jsou pro děti nevhodné, ba dokonce škodlivé, napadeny byly i pohádky folklorní kvůli krutosti, která se v nich vyskytuje. První, kdo vystoupil proti pohádkám, byl Jaroslav Petrbok, který se nad touto problematikou zamýšlel roku 1913 na stránkách kritického měsíčníku *Úhor*, což vyvolalo bouřlivou odezvu.⁵⁹

Tento spor se řešil i na stránkách dalších periodik, například v *Lidových novinách* v roce 1929. Mnoho literátů se postavilo na stranu pohádek a hájili jejich kladný přínos pro děti. Byli to například F. A. Soukup, K. V. Prokop, A. Jíl, K. Doutlík, V. Tille, M. Majerová, Š. Poláček a další. Zdůrazňovali především důležitost pohádek z hlediska výchovy a poznávání světa, přínos pro rozvoj představivosti dítěte, zdůraznili, že pohádka přináší dítěti zábavu a že pohádka je těžko nahraditelným žánrem, kladli důraz i na její umělecké hodnoty.⁶⁰

Výměna názorů na toto téma pokračovala ještě ve čtyřicátých letech, kdy se Jaroslav Frey rozhodl napsat dílo *Boj o pohádku* (1942), ve kterém shromáždil všechny argumenty proti pohádkám. Pohádkám vytýká například: že byly určeny původně dospělým; že jsou hrůzostrašné a vyvolávají strach, což podněcují nevhodné ilustrace; že dítě nedokáže odlišit pohádku a realitu; že pohádka jim nepředá nic do skutečného života; že hloupí hrdinové vítězí ne díky svému úsilí a práci, ale jen díky šťastné shodně okolností; že není kladen důraz na rozvoj rozumových schopností dítěte; že v pohádkách jsou povoleny, a dokonce odměněny nemravné počiny jako lhaní, krádež a podvod; že

⁵⁹ ČEŇKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006, s. 137. ISBN 80-7367-095-X.

⁶⁰ ČERVENKA, Jan. Pohádka a výchova dítěte. In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 270-284.

pohádky jsou zastaralé a pro moderní dítě nevhodné.⁶¹ Ačkoli jeho argumentace může vypadat jako systematická, Lužík označuje jeho přístup jako „*povrchní, nedbalý a nevědecký*.“⁶² Úspěšnější byli obhájci pohádek a naštěstí se nepovedlo pohádky zavrhnout. Tato etapa hraje v historii pohádky důležitou roli, při obhajobě pohádek byly zdůrazněny všechny klady a hodnoty pohádek. Předpokládáme, že díky tomu dnes už o přínosu tradičních pohádek nemůže nikdo pochybovat.

Domníváme se, že k tomuto sporu a k představitelům odpůrců pohádek nelze jednoznačně zaujmout negativní postoj. Jan Červenka, literární teoretik, ve své stati *Pohádka a výchova dítěte* (1960) uvádí, že jedním z možných důvodů, proč pohádky byly kritizovány, je jejich zneužívání ke komerčním a reklamním účelům, což na pohádky mohlo vrhnout negativní světlo. Takový útvar, který byl ve třicátých letech minulého století poměrně rozšířen, Červenka nazývá parazitní pohádkou.⁶³

1.6.2 Funkce pohádky

Pohádka vyplňuje různé funkce. Čenková vyděluje funkcí pět: relaxační, fantazijní, poznávací, výchovnou a estetickou.⁶⁴

Jak je již uvedeno, pohádka má funkci relaxační. Dítě se díky pohádce odpoutá od reality, může prožít něco kouzelného a nadpřirozeného, zažít dobrodružství, poznávat emoce. Domníváme se, že taková funkce je velice důležitá, a to nejen pro dítě, ale i pro dospělého – i dospělý jedinec mnohdy vyhledává únik z reality pomocí fiktivních příběhů v knihách či filmech.

Dále pohádky plní funkci fantazijní, kdy si dítě utváří představy o postavách či prostředí, a tak rozvíjí svou představivost. Zde je možné se krátce zaměřit na problematiku ilustrací. Domníváme se, že ilustrace jsou krásným doplněním pohádkových příběhů a že díky nim se pohádky mohou stávat ještě přitažlivějšími, a to především pro menší děti. I tak je ale potřeba k ilustracím přistupovat kriticky, aby byly

⁶¹ FREY, Jaroslav. *Boj o pohádku*. Praha: Život a práce, 1942. 87 s.

⁶² LUŽÍK, Rudolf. *Pohádka a dětská duše: několik poznámek k problematice lidové pohádky*. Praha: Václav Petr, 1944, s. 5.

⁶³ ČERVENKA, Jan. *Pohádka a výchova dítěte*. In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 279.

⁶⁴ ČENKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006, s. 12. ISBN 80-7367-095-X.

vhodné. Navíc pro rozvoj fantazie dítěte může být přínosnější, pokud kniha ilustrovaná není, dítě tak má větší prostor pro vytvoření vlastních představ. Takový názor zastává Michal Černoušek, který tvrdí, že „*ilustrace k pohádkám by měla podporovat, nikoli úplně nahrazovat subtilní procesy fantazie a obrazné představivosti.*“⁶⁵

Pohádky plní funkci výchovnou. Dítě se pomocí pohádky seznamuje s tím, co je dobré a zlé. Výchovnou funkci umožňuje skutečnost, že se dítě ztotožní s hlavním hrdinou. Bettelheim se na touto problematikou zamýšlí a dochází k závěru, že dítě nepřemýšlí přímo nad tím, chce-li být dobré nebo zlé, dítě se chce podobat kladnému hrdinovi, protože to rezonuje s jeho nitrem.⁶⁶ Kladný hrdina je v pohádkách odměněn, avšak záporný hrdina musí být vždy potrestán, což ukazuje, že špatné jednání má své negativní následky. V tom tkví výchovná síla pohádek a díky tomu je v dítěti pěstován smysl pro spravedlnost.⁶⁷

Pohádka také napomáhá poznávacím procesům. Pohádky však neposkytují dětem takový druh poznání, jaký jim zprostředkuje později škola v oblastech jako je fyzika nebo chemie. Dle Černouška díky pohádkám dochází především k přirozenému poznání životních hodnot, mezilidských vztahů a etických zásad.⁶⁸ Díky pohádkám se také dítě poprvé seznamuje s krásou příběhů, které také obohacují jeho slovní zásobu. Díky tomu lze u dítěte pěstovat lásku k literatuře, knihám, čtení, vyprávění.⁶⁹

Odborníci shledávají jako velice přínosný samotný akt vyprávění, pro který je typická atmosféra sblížení a porozumění. Totéž uvádí i literární teoretik Jiří Trávníček. Tento proces má zkrátka své kouzlo, které nemohou nahradit moderní technologie ani pohádky na televizních obrazovkách.⁷⁰ I pokud pohádky čteme, je potřeba do čtení vložit emoce. Je nežádoucí číst pohádku jen proto, že se to od rodičů očekává. Bettelheim zdůrazňuje, že vyprávění pohádky by mělo být událostí mezi dvěma lidmi, rodičem a

⁶⁵ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 36. ISBN 978-80-262-1434-2.

⁶⁶ BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek: proč a jak je číst v dnešní době*. Přeložila Lucie LUCKÁ. Praha: Portál, 2017, s. 17. ISBN 978-80-262-1172-3.

⁶⁷ STREIT, Jakob. *Včelka Sluněnka: proč děti potřebují pohádky*. Přeložily Iva OLŠOVÁ a Milada LUŇÁČKOVÁ. Hranice: Fabula, 2003, s. 118. ISBN 80-86600-10-6.

⁶⁸ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 18. ISBN 978-80-262-1434-2.

⁶⁹ Tamtéž, s. 13.

⁷⁰ TRÁVNÍČEK, Jiří. *Vyprávěj mi něco: jak si děti osvojují příběhy*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2007, s. 13-14. ISBN 978-80-87053-07-2.

dítětem, a dokonce doporučuje nedržet se vždy doslovného znění, ale reagovat na emoce, dotazy a potřeby dítěte. Pohádky tak mohou mezi rodičem a dítětem vyvolat porozumění.⁷¹

Pohádky dávají naději, že i ten nejslabší může uspět, dává naději na šťastný konec, na to, že lze překonat všechny překážky. Neděje se to však bez přičinění hrdiny, ten plní úkoly, a ačkoli ho většinou na cestě doprovází pomocníci (často i díky jeho nesobeckému chování a dobré povaze), hrdina je odměněn zaslouženě po vynaloženém úsilí a splnění všech úkolů. Dle Černouška pohádka připravuje dítě na to, že v životě se může setkat s různými problémy, ale zároveň ukazuje, že je možné je řešit a překonat. Tak dává naději, pomáhá budovat sebevědomí dítěte i pozitivní postoj k životu.⁷²

Benešová uvádí, což je velmi důležité, že děti nevnímají násilí a krutost v pohádkách tak, jak je vnímají dospělí. Utrpení je pro děti abstraktní pojem, který si zatím neuvědomují v plném rozsahu.⁷³ Navíc děti jsou díky pohádkovým formulím seznámeny s tím, že jde o něco, co se neodehrává v reálném světě. Kritici pohádek chápali tyto motivy příliš doslova a vztahovali je ke skutečnosti, což není možné. Václav Tille se nad problematikou vztahu pohádky a reality z perspektivy dítěte také zamýšlel a tvrdí následující: „*Dochází-li u dětí někdy k omylům, že zaměňují pohádkový příběh s vnější pravdou, vyrovnává se omyl časem sám se sebou, aniž by vzbuzoval v dítěti myšlenku, že bylo oklamáno.*“⁷⁴

Dle Streita je důležité si uvědomovat, že pohádka je symbolický příběh. Uvádí například, že fakt, že je v peci upálena čarodějnice, neznamená, že by pohádky schvalovaly upalování lidí. Je tím vyobrazen trest zla, který je důležitý, protože dětem přináší pocit úlevy.⁷⁵ Psychiatr Jan Fischer se navíc domnívá, že v pohádkách se dítě poprvé setkává se smrtí (především záporných hrdinů) a že v určitém věku dítěte je

⁷¹ BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek: proč a jak je číst v dnešní době*. Přeložila Lucie LUCKÁ. Praha: Portál, 2017, s. 187. ISBN 978-80-262-1172-3.

⁷² ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 18. ISBN 978-80-262-1434-2.

⁷³ BENEŠOVÁ, Alena. Děti a pohádky. In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 216.

⁷⁴ TILLE, Václav. *O lidových pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1966, s. 13.

⁷⁵ STREIT, Jakob. *Včelka Shuněnka: proč děti potřebují pohádky*. Přeložily Iva OLŠOVÁ a Milada LUŇÁČKOVÁ. Hranice: Fabula, 2003, s. 122. ISBN 80-86600-10-6.

potřeba si existenci tohoto jevu začít uvědomovat.⁷⁶ Bruno Bettelheim klade velký důraz na fakt, že pohádky umožňují dětem osobní růst a pomáhají jim „*vnášet řád do svého chaotického duševního života.*“⁷⁷

Pokud bychom chtěli shrnout názory odborníků na pohádky, můžeme využít slova Jakoba Streita: pohádky jsou potravou pro duši dítěte a „*nedostane-li se dětské duši této potravy, bude vnitřně otupělejší, nepohyblivá a citově chudá.*“⁷⁸ Domníváme se, že pohádka je pro děti nenahraditelná. V pohádkách se skrývá moudrost, umožňuje dítěti poznávat, jak funguje svět, obohacuje představivost dítěte a má vliv i na jeho komunikační schopnosti. Nejde ale jen o text, ale i o blízkost rodiče, atmosféru. Není cílem práce sledovat, jaké množství rodičů v současnosti dětem čte pohádky, domníváme se však, že část dětí je o tuto příjemnou zkušenost připraveno a že místo vyprávění jim rodiče častěji pohádku pustí např. v televizi, nemluvě potom například o hraní her. Nedochozí tak k získání kladného vztahu ke čtení a knihám a ještě vážnějším úskalím moderních technologií je například závislost. Proto se domníváme, že by se nemělo na přínos klasických pohádek ani v dnešní moderní době zapomínat.

⁷⁶ FISCHER, Jan. Pohádka očima psychiatra. In: ČERVENKA, Jan. *Sborník statí a článků o pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960, s. 250.

⁷⁷ BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek: proč a jak je číst v dnešní době*. Přeložila Lucie LUCKÁ. Praha: Portál, 2017, s. 97. ISBN 978-80-262-1172-3.

⁷⁸ STREIT, Jakob. *Včelka Sluněnka: proč děti potřebují pohádky*. Přeložily Iva OLŠOVÁ a Milada LUŇÁČKOVÁ. Hranice: Fabula, 2003, s. 111. ISBN 80-86600-10-6.

2 Jungiánský přístup k pohádkám

V této kapitole se zaměříme na přístup k pohádkám dle představitelů analytické psychologie. I když Carl Gustav Jung navázal na Sigmunda Freuda ve studiu nevědomí, jejich názory se úplně neshodovaly (například Freud kladl velký důraz především na sexuální pudy a dle něj nás obrazy nevědomí kontaktují především ve snech), což v podstatě vedlo ke vzniku analytické psychologie. Dle jungiánů jsou i pohádky projevem nevědomí, spatřují tak v pohádkách obecně platné zákonitosti lidského života, které mají kořeny v kolektivním nevědomí, jsou to „*nejobecnější a současně nejhlubší lidské struktury*.“⁷⁹ Pohádky pojednávají o lidských životních cestách a problémech, které jsou v podstatě pro všechny lidi na světě stejné, neustále se opakují. Představitelé analytické psychologie poukazují na to, že v pohádkách se zrcadlí životní vývoj jedince, pohádky tak lidskou osobnost obohacují a svým způsobem osvětlují cestu životem. To je důvodem, proč v této práci volíme jungiánský přístup.

Psychologický přístup k pohádkám se objevil v první polovině 20. století. Za koncepci analytické psychologie vděčíme především švýcarskému psychologovi Carlu Gustavu Jungovi a jeho žačce Marii-Louis von Franz, která s jeho teorií pracovala a hlouběji se zaměřila na interpretaci pohádek. S touto teorií pracovali a dnes stále pracují psychologové z celého světa, tento přístup k pohádkám je tedy poměrně rozšířený a zajímavý, protože umožňuje nahlížet na pohádky z nového úhlu pohledu a poskytuje možnosti sebepoznání. Dle psychiatřky Jole McCurdy „*nás pohádkové příběhy informují o různých směrech vývoje našeho života*.“⁸⁰ Stejně pohádku vnímá i český psycholog Vladimír Smékal, který uvádí, že „*pohádky uvádějí čtenáře či posluchače do tajemství lidského bytí a nabízejí svérázné odpovědi na otázky jak žít, jak jednat, jak rozumět světu*.“⁸¹

Jung se zabýval nevědomím a jeho zkoumáním se snažil odhalit příčiny psychických problémů u svých pacientů. Na základě svých pozorování a terapeutické

⁷⁹ FRANZ, Marie-Louise von. *Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie*. Praha: Portál, 2011, s. 24. ISBN 978-80-7367-894-4.

⁸⁰ McCURDY, J.C., Strukturální a archetypická analýza pohádek. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 9. ISBN 80-903715-1-5.

⁸¹ SMÉKAL, Vladimír. K psychologii pohádky In: *Národopisné aktuality* [online]. Strážnice: Krajské středisko lidového umění, 1985, roč. 22, č. 4, s. 239 [cit. 4.2.2021]. ISSN 0323-2441. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:dec5a800-5d5f-11e5-81eb-001018b5eb5c>

praxe zavedl pojmy jako archetypy a kolektivní nevědomí. Dle Junga se toto kolektivní nevědomí promítá do snů, do pohádek i do mýtů.⁸² Franz se domnívá, že v mýtech jsou archetypy obtížněji rozeznatelné, nacházejí se totiž „*pod množstvím kulturního materiálu*“⁸³, a že v pohádkách se tedy „*základní vzorce psyché zračí daleko jasněji*.“⁸⁴

Už Freud pracoval s hypotézou, že lidská psychika má dvě hlavní složky – vědomí a nevědomí. Jung rozlišoval nevědomí osobní a kolektivní. Osobní nevědomí vzniká na základě konkrétní zkušenosti jedince a jsou to „*vědomé obsahy, které byly vytěsněny nebo zapomenuty*.“⁸⁵ Kolektivní nevědomí je oproti němu předáváno z generace na generaci, je vrozené a jeho podoba je pro všechny lidské bytosti totožná.⁸⁶ Jungova žačka a kolegyně Jolande Jacobi uvádí, že kolektivní nevědomí obsahuje obecně lidské zkušenosti a reakce na různé podněty, které jsou společné všem jedincům a uvádí několik příkladů: „*úzkost, nebezpečí, boj proti přesile, vzájemné vztahy mezi pohlavími nebo mezi dětmi a rodiči*“⁸⁷ a další.

Archetypy představují „*obsahy kolektivního nevědomí*“,“⁸⁸ lze je charakterizovat také jako „*vzorce chování, způsoby fungování lidské psyché, podobné instinktům*.“⁸⁹ K základním archetypům patří například *animus, anima, otec, matka, stín, moudrý stařec* a další. Von Franz upozorňuje na to, že teoreticky lze takto archetypy vydělit, ale v lidské psychice se často vzájemně překrývají a prolínají.⁹⁰ Jung upozorňuje na to, že každý archetyp má svou negativní i pozitivní stránku.⁹¹ Lingvista Jiří Černý uvádí, že archetyp může nabývat různých podob v závislosti na konkrétním jedinci.⁹² Kromě toho

⁸² JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 229. ISBN 80-85880-16-4.

⁸³ FRANZ, Marie-Louise von. *Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie*. Praha: Portál, 2011, s. 22-23. ISBN 978-80-7367-894-4.

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 147. ISBN 80-85880-16-4.

⁸⁶ Tamtéž, s. 98.

⁸⁷ JACOBI, Jolande Székács. *Psychologie C.G. Junga*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1992, s. 10.

⁸⁸ JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 98. ISBN 80-85880-16-4.

⁸⁹ McCURDY, J.C., Strukturální a archetypická analýza pohádek. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 10. ISBN 80-903715-1-5.

⁹⁰ FRANZ, Marie-Louise von. *Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie*. Praha: Portál, 2011, s. 21. ISBN 978-80-7367-894-4.

⁹¹ JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 288. ISBN 80-85880-16-4.

⁹² ČERNÝ, Jiří a HOLEŠ, Jan. *Sémiotika*. Praha: Portál, 2004, s. 232. ISBN 80-7178-832-5.

archetypální může být i prostředí, například les nebo voda (ať to jsou hlubiny jezera či studny, ...) symbolizují nevědomí.⁹³

Von Franz uvádí, že pohádky jsou schopny posluchače tolik zaujmout díky tomu, že oslovují jeho intuici, rezonují s jeho nitrem, posluchač na podvědomé úrovni vnímá psychologickou výpověď, která je v pohádce skryta. Na základě své práce dospěla k tomu, že tato psychologická výpověď je stejná ve všech pohádkách, totiž je to dosažení *bytostného Já*, které Jung označuje termínem *Selbst*.⁹⁴ Opakem tohoto stavu je dle Junga situace, kdy člověk neví nebo zapomněl, kdo je, je tedy „*ztracen sám v sobě*“.⁹⁵ Jacobi uvádí, že problém nastává v situaci, kdy se člověk při hledání své životní cesty snaží vyhovět především požadavkům okolí a ztotožní se se svou *personou*, což je v podstatě maska nebo role, kterou hraje ve společnosti. *Persona* je důležitá, protože zjednodušuje kontakt jedince s okolím, je jakousi ochranou při kontaktu s vnějším světem. Naprosté splnutí s ní ale nepřináší kýžený stav vyrovnanosti.⁹⁶

Dle jungiánského přístupu se v pohádkách tedy promítají jak archetypy, tak v nich lze spatřovat i možnosti individuace osobnosti, což je dle Junga proces „*integrace nevědomí do vědomí*“.⁹⁷ Tato rovnováha mezi vědomím a nevědomím, stav souladu se sebou samým, je v pohádkách symbolizován sňatkem.⁹⁸

2.1 Archetyp Stín

V této podkapitole pojednáme o archetypu *stín*. Tento archetyp se v pohádkách může objevovat právě v podobě čerta, který je předmětem této práce. Černoušek uvádí, že „*čerti jako podkategorie démonů zhmotňují stínové, negativní stránky lidské psychiky*

⁹³ JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 284. ISBN 80-85880-16-4.

⁹⁴ FRANZ, Marie-Louise von. *Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie*. Praha: Portál, 2011, s. 16. ISBN 978-80-7367-894-4.

⁹⁵ JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 120. ISBN 80-85880-16-4.

⁹⁶ JACOBI, Jolande Székács. *Psychologie C.G. Junga*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1992, s. 18.

⁹⁷ JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 143. ISBN 80-85880-16-4.

⁹⁸ McCURDY, J.C., *Strukturální a archetypická analýza pohádek*. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 21. ISBN 80-903715-1-5.

– jsou jejich projektivním zobrazením.“⁹⁹ Na tyto poznatky navážeme v následující části při rozboru pohádky.

Důležitou myšlenkou analytické psychologie je, že všechny postavy v pohádce představují části lidské duše. *Stín* představuje negativní stránky lidské osobnosti. Jacobi uvádí, že „*stín je personifikací v životě nepřipustěných, zamítnutých, potlačených obsahů psýché.*“¹⁰⁰ Tyto obsahy nebo také aspekty lidské osobnosti mohou být zamítnuté, protože neodpovídají morálním či jiným požadavkům, které na nás klade společnost (i my sami právě v důsledku působení společnosti, ve které žijeme), a proto si je nepřipouštíme.¹⁰¹

Pokud se *stín* projeví v našem jednání (například výbuchem vzteku, hysterií, agresivitou, ale může to být i lakota nebo pasivita, naivita, ...), obvykle se za ně stydíme a bráníme se tomu, co se v nás skrývá. Jacobi uvádí, že *stínem* nemusí být zpravidla negativní vlastnosti, ale i ty pozitivní, které se stávají stínovými v důsledku toho, že nevyužíváme naplno svůj potenciál.¹⁰² Je to vše potlačované v nás, s čím nemáme odvahu se vypořádat. Ke *stínu* tak zaujímáme negativní postoj, protože nám třeba nahání strach, jací doopravdy jsme, nebo nemáme odvahu jít svou cestou. Jung ale upozorňuje na to, že „*stín je živá část osobnosti, kterou nelze popřít nebo rozumováním přeměnit v neškodnou věc.*“¹⁰³ Nelze tedy tyto vlastnosti potlačovat trvale, ale snažit se s nimi pracovat, integrovat je. Jacobi uvádí, že k procesu individuace může docházet u všech lidí, že k tomu dochází v některých případech i samovolně a že si to jedinec někdy ani neuvědomuje.¹⁰⁴ Ať už k tomu tedy dochází spontánně nebo na sobě člověk vědomě pracuje (což může být přínosnější), proces individuace a integrace lze spatřovat v pohádkách.

⁹⁹ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 164. ISBN 978-80-262-1434-2.

¹⁰⁰ JACOBI, Jolande Székács. *Psychologie C.G. Junga*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1992, s. 59.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 58.

¹⁰² Tamtéž, s. 59.

¹⁰³ JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 118. ISBN 80-85880-16-4.

¹⁰⁴ JACOBI, Jolande Székács. *Psychologie C.G. Junga*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1992, s. 57.

V pohádkách je na začátku obvykle narušena rovnováha, vzniká diskomfort a hrdina se proto vydává na cestu.¹⁰⁵ McCurdy uvádí, že „*cílem putování je znovunalezení rovnováhy a vítězství nad nevědomím.*“¹⁰⁶ Dle Junga je prvním krokem na této cestě právě střetnutí se se svým vlastním *stínem* a přijetí jeho existence, ačkoli tento proces není snadný, ba naopak, tato situace může být velice obtížná a také nepříjemná.¹⁰⁷ *Stín* je v pohádkách personifikován a může vystupovat právě jako čert, ačkoli může mít i jiné podoby. McCurdy uvádí například tzv. dárce, který je hrdinovým pomocníkem na jeho cestě.¹⁰⁸ Setkáním a vyrovnáním se se *stínem* však není proces individuace ani zdaleka završen, jelikož následuje další poměrně nesnadná etapa, a to fáze setkání se s *animou*, která představuje ženské vlastnosti mužské osobnosti, nebo *animem*, který představuje mužské vlastnosti ženské osobnosti. Tato fáze by dle McCurdy měla vést k rovnováze v oblasti vztahů.¹⁰⁹ Jacobi v souvislosti s tím uvádí, že si jedinec vybírá partnera, který odráží jeho vlastní *animu* nebo *anima*, vlastní nevědomé a potlačované stránky duše.¹¹⁰ Některé pohádky dle McCurdy zobrazují celý proces individuace, někdy pohádka pojednává o některé z jeho částí.¹¹¹ Jelikož se mohou archetypy překrývat, někdy mohou vlastnosti *anima* nebo *animy* spadat do stínové oblasti. Tento proces vede k proměně hlavního hrdiny, který dosáhne rovnováhy a nového postavení, které Franz nazývá „*dosažení bytostného Já.*“¹¹² Tento stav znamená, že člověk je v souladu sám se sebou.

Z Jungova učení vyplývá, že existuje taktéž *stín kolektivní*. Jacobi uvádí, že jej lze vnímat jako negativní aspekty ve společnosti spjaté s určitou dobou, které také působí na lidskou psyché.¹¹³ Americký básník a esejista Robert Bly se domnívá, že takový

¹⁰⁵ McCURDY, J.C., Strukturální a archetypická analýza pohádek. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 18. ISBN 80-903715-1-5.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 19.

¹⁰⁷ JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 118. ISBN 80-85880-16-4.

¹⁰⁸ McCURDY, J.C., Strukturální a archetypická analýza pohádek. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 19. ISBN 80-903715-1-5.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 20.

¹¹⁰ JACOBI, Jolande Székács. *Psychologie C.G. Junga*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1992, s. 62.

¹¹¹ McCURDY, J.C., Strukturální a archetypická analýza pohádek. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 20. ISBN 80-903715-1-5.

¹¹² FRANZ, Marie-Louise von. *Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie*. Praha: Portál, 2011, s. 108. ISBN 978-80-7367-894-4.

¹¹³ JACOBI, Jolande Székács. *Psychologie C.G. Junga*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1992, s. 59.

kolektivní *stín* nemusí mít jen svůj národ či stát, ale dokonce i jednotlivé obce a města, přičemž se jednotlivé náplně *kolektivního stínu* budou lišit.¹¹⁴

Bly se problematikou *stínu* zabývá ve své publikaci *Knížka o stínu* (1986), ve které přirovnává *stín* k obrovskému pytli. Tento pytel vlečeme už od dětství za sebou a schováváme do něj své vlastnosti a projevy své osobnosti, které se nelíbí nejprve našim rodičům, později učitelům, ale i našim přátelům nebo partnerům. Tato fáze trvá dle Blye přibližně do dvaceti let života, někdy i déle, a v další fázi života se snažíme s tím, co máme schované v pytli, opět spojit, nalézt sama sebe a smířit se s tím, kdo jsme. Dále upozorňuje na to, že pokud pytel dlouho necháváme zavřený, břímě narůstá a nahání tím větší strach. Bly se zabýval touto problematikou především v souvislosti s muži, kteří dle něj často potlačují ženskou stránku své osobnosti, v důsledku čehož například neumí vyjádřit emoce apod.¹¹⁵ I když není možné vytvořit univerzální návod na integraci *stínu*, Bly uvádí několik způsobů nebo vodítek k dosažení tohoto cíle. Zdůrazňuje roli učitele či duchovního vůdce, úplně ale nevyklučuje několik způsobů, jak si *stínu* všimnout a pracovat na scelení své osobnosti. Takovým způsobem může být například uvědomělé používání jazyka, zostření lidských smyslů a naslouchání instinktům, aktivní přístup k životu, ale i umění (od sochařství přes hudbu až po malbu; sám Bly píše poezii). Doporučuje si všimnout snů, mluvit o svých pocitech a také navrhuje zaměřit se na vlastnosti, které nám vadí u ostatních lidí – sami si do ostatních někdy zrcadlíme své vlastnosti, které bychom my sami raději neměli, a to je důvod, proč v nás vyvolávají negativní emoce. Zvládnutí a přijetí *stínu*, což je samozřejmě poměrně dlouhodobý proces, přináší své ovoce – energii, kterou vkládáme do „vlečení pytle“, můžeme vložit do něčeho jiného. Dle Blye člověk, který zvládl svůj *stín*, mimo jiné působí klidně, vyrovnaně, má více energie a přirozenou autoritu.¹¹⁶ Je tedy zřejmé, že zvládnutí *stínu* přináší své ovoce. Jedinec je ve výsledku obohacen takovým způsobem, který symbolizuje odměna hrdiny v pohádce.

¹¹⁴ BLY, Robert. *Knížka o stínu*. Praha: Malvern, 2018, s. 25. ISBN 978-80-7530-116-1.

¹¹⁵ BLY, Robert. *Knížka o stínu*. Praha: Malvern, 2018, s. 17-24. ISBN 978-80-7530-116-1.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 38-48.

3 Čert

V této kapitole se zaměříme na postavu čerta, který je dle folkloristy Lutze Röhricha „jedna z nejčastějších a nejdůležitějších postav lidové slovesné tradice.“¹¹⁷ Pokusíme se objasnit původ této pohádkové postavy, nebo alespoň poukázat na aspekty, které mohly ovlivnit jeho dnešní podobu. Seznámíme se s jeho tradičními vlastnostmi, vzhledem a dalšími rysy, které jsou pro postavu čerta typické. Dále se zaměříme na roli čerta v pohádce a budeme se zabývat postavou čerta v lidové a autorské pohádce.

3.1 Původ

Otázka původu čerta je poměrně komplikovaná, protože zřejmě došlo ke kombinaci několika různých vlivů, které mohly ovlivnit jeho výslednou podobu. Postavy různých démonů jsou spojeny již s dávnými dobami, pro které bylo charakteristické pohanství. Tito démoni původně byli „personifikací přírodních sil.“¹¹⁸ Zdeněk Váňa ve své publikaci *Svět slovanských bohů a démonů* (1990) uvádí, že démoni měli různá jména, jako byl například běs, který podobně jako čert nabyl hrůzostrašného významu především ve výsledku působení křesťanství, původně totiž slovo čert měl blízký vztah především k čarování.¹¹⁹

Storchová si všímá blízkosti čerta s bohem Panem.¹²⁰ Pan je postava z řecké mytologie a představuje boha lesů, luk a dobytka. S čertem může být spojován především kvůli vzhledu, jelikož Pan se vyznačoval srstí, rohy, někdy kopyty a vlastnostmi jako byla lenost, chlípnost, také rád děsil lidi.¹²¹ V římské mytologii je Panovi blízký Faun.¹²² Kromě toho spojitost lze vidět i s řeckým bohem Héfaistem.¹²³ To byl „chromý a nehezký

¹¹⁷ RÖHRICH, Lutz. Čert v pohádce a pověsti. In: *Český lid* [online]. Praha: F. Šimáček, 1966, roč. 53, č. 1, s. 18 [cit. 12.2.2021]. ISSN 0009-0794. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/knav/uuid/uuid:c9a270d9-4611-11e1-1586-001143e3f55c>

¹¹⁸ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 167. ISBN 978-80-262-1434-2

¹¹⁹ VÁŇA, Zdeněk a kol. *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha: Panorama, 1990, s. 105-106. ISBN 80-7038-187-6.

¹²⁰ STORCHOVÁ, Barbara. *Pohádka a svět: Interpretace pohádek v kulturologické perspektivě* [online]. Praha, 2009, s. 221. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze. Vedoucí práce PhDr. Václav Soukup, CSc. [cit. 13.2.2021]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/24752/?lang=cs>

¹²¹ HOUTZAGER, Guus a Janneke MAAS. *Encyklopedie řecké mytologie*. Přeložila Hana VÁLKOVÁ. Čestlice: Rebo, 2003, s. 196. ISBN 80-7234-287-8.

¹²² Tamtéž, s. 196.

¹²³ VONDRÁČEK, Vladimír a František HOLUB. *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie*. 3. vyd. Bratislava: Columbus, 1993, s. 106. ISBN 80-7136-030-9.

*bůh ohně a kovářství a jehož dílna se měla nacházet pod sopkou Etnou.*¹²⁴ Hlavní asociací je zde především oheň a kovářské řemeslo, oba tyto aspekty bývají čertovi blízké.

Další podobné rysy lze najít i se slovanským bohem úrody a dobytka, který byl nazýván Veles. Toto označení pod vlivem křesťanství postupně získalo význam ďábel.¹²⁵ To má zřejmě spojitost jednak s jeho vzhledem – na hlavě měl taktéž rohy, jednak s tím, že Veles byl označován jako vládce podsvětí a zemřelých duší.¹²⁶

Jak můžeme vidět, objevuje se několik předobrazů, které na vzezření čerta mohly mít vliv nebo k čertovi mají blízko. Dále na postavu čerta mělo zásadní vliv křesťanství. V důsledku působení křesťanství se objevuje myšlenka, že jsou to andělé, kteří se vzbouřili a byli vyhnáni z nebe, proto se nazývají padlými anděly.¹²⁷ V jejich čele byl Lucifer, světloňoš, původně tedy andělská bytost.¹²⁸ Představy o čertovi se v průběhu století měnily pomocí procesů jako byla „*mýtizace a odmytologizování, diabolizace a zlidštění.*“¹²⁹ Základ dnešní podoby čerta se dle Röhricha zformoval přibližně ve 12. století a další prvky se přidávaly postupem času. Do té doby byl čert znázorňován jako dravý pták s pařáty.¹³⁰

Fakt, že postava čerta má své kořeny hluboko v lidové tradici, dokládá i četnost frazeologismů a bohaté množství slovních obrátů, ve kterých je čert zmíněn. Například: *to by v tom byl čert, aby...; pálit jako čert; kam čert nemůže, tam nastrčí bábu; čert aby to vzal; čert nikdy nespí; všichni čerti se tam žení; koho to sem čerti nesou; malovat čerta na zeď; poslat někoho od čerta k ďáblu; lítat po všech čertech; být po čertech mazaný;*

¹²⁴ HOUTZAGER, Guus a Janneke MAAS. *Encyklopedie řecké mytologie*. Přeložila Hana VÁLKOVÁ. Čestlice: Rebo, 2003, s. 106. ISBN 80-7234-287-8.

¹²⁵ VÁŇA, Zdeněk a kol. *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha: Panorama, 1990, s. 77. ISBN 80-7038-187-6.

¹²⁶ Tamtéž, s. 76.

¹²⁷ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 167-168. ISBN 978-80-262-1434-2.

¹²⁸ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové realie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 15. ISBN 80-902975-3-6.

¹²⁹ RÖHRICH, Lutz. Čert v pohádce a pověsti. In: *Český lid* [online]. Praha: F. Šimáček, 1966, roč. 53, č. 1, s. 22 [cit. 2.2.2021]. ISSN 0009-0794. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/knav/uuid/uuid:c9a270d9-4611-11e1-1586-001143e3f55c>

¹³⁰ Tamtéž, s. 18.

*čertví; co jde šeptem, to jde s čertem; šijí s ním všichni čerti; bát se něčeho jako čert kříže a tak podobně.*¹³¹

Existuje poměrně velké množství názvů, která označují tuto původně hrůzostrašnou démonickou bytost, například satan, d'ábel, d'as, luciper či lucifer, rohatý, belzebub, výše zmíněný běs nebo například biblické označení antikrist. Tyto výrazy však nabývají různých významových odstínů. V pohádkách některá označení vyjadřují „hodnosti“ čerta, přičemž nejvyšší „titul“ náleží Luciferovi, který vládne celému peklu, jeho pravou rukou je potom Satanáš a levou rukou Belzebub, které podřízení čerti musí poslouchat.¹³²

3.2 Charakteristika

Röhrich charakterizuje čerta jako postavu, která nevystupuje jen v pohádkách, ale i v dalších útvarech lidové slovesnosti, například v pověstech nebo legendách. Vlastnosti čerta, který se objevuje v pohádkách, se liší od vlastností čerta vystupujícího v dalších útvarech především v míře děsivosti, což může souviset i s faktem, že například pověst nemusí nutně směřovat k dobrému konci.¹³³ Čert je oproti d'áblu jako hrozivému protikladu všeho dobrého lidštější, což se projevuje například tím, že může dávat najevo lidské emoce, od člověka se ale odlišuje zvířecími rysy.¹³⁴ Černoušek uvádí, že právě fakt, že čert není úplně ani člověkem, ani zvířetem, ale má atributy obojího, může být děsivý.¹³⁵ Dle Černouška si do postavy čerta může dítě promítnout své vlastní negativní vlastnosti a s tím je následně spojován i pocit strachu z trestu. Zesměšnění nebo hloupost čerta tedy dle něj slouží k utlumení děsivosti čerta.¹³⁶ I Richter uvádí, že čert v pohádkách není děsivý tolik jako d'ábel, obvykle je hloupý, směšný až komický, často je možné ho přehytračit nebo přemoci pomocí důvtipu, čímž někdy může vzbuzovat až lítost.¹³⁷

¹³¹ ČERMÁK, František. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Karolinum, 2007. 718 s. ISBN 978-80-246-1371-0.

¹³² DVORSKÝ, Ladislav. *Hrdinové z pohádek*. Liberec: Severočeské nakladatelství, 1969, s. 22.

¹³³ RÖHRICH, Lutz. Čert v pohádce a pověsti. In: *Český lid* [online]. Praha: F. Šimáček, 1966, roč. 53, č. 1, s. 20 [cit. 13.2.2021]. ISSN 0009-0794. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/knav/uuid/uuid:c9a270d9-4611-11e1-1586-001143e3f55c>

¹³⁴ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 5. ISBN 80-902975-3-6.

¹³⁵ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 166. ISBN 978-80-262-1434-2.

¹³⁶ Tamtéž, s. 164.

¹³⁷ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 5. ISBN 80-902975-3-6.

Literární historik Josef Tříška uvádí, že čert se objevuje jako „žertovný přítel a lidový společník člověka“ v 19. a 20. století.¹³⁸ Černoušek konstatuje, že dnes už nelze doložit, „zdali byli čerti v pohádkách zesměšnění odjakživa, [...] nebo zdali proces pacifikace čerta a pekelných sil probíhal postupně v závislosti na narůstajícím racionalismu a materialistické interpretaci světa.“¹³⁹ V každém případě pro pohádky je tento znak zásadní. Bylo by nežádoucí, pokud by zde vystupoval čert jako démonická bytost z podsvětí bez zmírnění jeho ďábelských vlastností. Díky zesměšnění a hlouposti čerta je v pohádkách ukázáno, že člověk dokáže zvítězit nad zlem a že pokud je dobrý, peklo na něj nemá nárok.

Co se týče vzhledu čerta, objevují se typické a ustálené znaky. Je to chlupatá bytost pocházející z pekla, která je často černá a ušpiněná od sazí nebo uhlí. K hlavním rysům čerta patří rohy různé velikosti, někdy špičaté uši, dlouhý jazyk, drápy a ocas. Typické je také koňské kopyto na jedné noze, což je důvod, proč čert většinou kulhá. Čert je schopen létat, někdy se proto objevují i netopýří křídla.¹⁴⁰ Kromě nadpřirozených schopností má čert často i velkou fyzickou sílu.¹⁴¹ Čerta také často doprovázejí jevy jako je oheň, dým, jiskry nebo zápach síry. Díky lidové tradici jsou mu také přisuzovány předměty jako řetěz, vidle nebo pytel na hřišníky. Dalším atributem spojovaným s čertem mohou být čertovy obrázky neboli mariášové karty. Čert obvykle žije v pekle, které může být ukryto hluboko pod zemí nebo ve skalách. Představy o pekle mohou mít spojitost také se sopečnou činností (jak je již výše, Héfaistos, se kterým představy o čertovi mohou mít souvislost, měl sídlit pod Etnou). Z lidových tradic je známo, že v pekle jsou ukryty poklady jako zlato či diamanty, které dávají smrtelníkům výměnou za úpis a posléze za duši hřišníka.¹⁴² S peklem se pojí i představa, že se zde vyskytují kotle, ve kterých se

¹³⁸ TŘÍŠKA, Josef. Čerti a polednice. In: *Zlatý máj: kritická revue umělecké tvorby pro mládež* [online]. Praha: Svaz Československých spisovatelů, 1987, roč. 31, č. 3, s. 177 [cit. 10.2.2021]. ISSN 0044-4871. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:0f9e7d80-5021-11eb-b26f-005056822549>

¹³⁹ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 163. ISBN 978-80-262-1434-2.

¹⁴⁰ KRÍŽOVÁ, Alena. Čert. In: BROUČEK, Stanislav, Richard JEŘÁBEK a kol. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část A-N* [online]. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Mladá fronta, 2007, sv. 2, s. 105-106. ISBN 978-80-204-1712-1. [cit. 16.2.2021]. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:f27aaac0-2439-11e6-aec6-001018b5eb5c>

¹⁴¹ VONDRÁČEK, Vladimír a František HOLUB. *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie*. 3. vyd. Bratislava: Columbus, 1993, s. 110. ISBN 80-7136-030-9.

¹⁴² Tamtéž, s. 109.

za trest vaří duše hříšných smrtelníků. Dalším motivem spojovaným s peklem je kniha, do které čerti zapisují prohřešky lidí, a na základě těchto zápisů jsou hříšníci potrestáni.

Pokud čert přebývá v říši lidí, bývá to ve starém mlýně nebo v lese (což může opět vyplývat ze vztahu čerta k faunovi). Český psychiatr Vladimír Vondráček a spoluautor knihy *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie* (1968) František Holub uvádí, že v polských zdrojích lze zjistit, že se čert rád ukrývá pod bezem, z ruského prostředí zase vyplývá, že se čert rád zdržuje v blízkosti rákosí a vody.¹⁴³ Domníváme se, že v českém prostředí je častější spíše tvrzení opačné, totiž že čert se vodě spíše vyhýbá nebo se jí přímo bojí. Pokud se čert vydává mezi lidi, může na sebe brát lidskou podobu a často využívá převleky – je přestrojen za myslivce nebo bohatého pána, který je nejčastěji oblečen v černých barvách.¹⁴⁴ Černá barva symbolizuje negativní jevy jako je zlo, smrt nebo smutek. Někdy čert také vystupuje jako čeledín. Čert na sebe může brát také podoby různých zvířat, například kočky, vlka, medvěda nebo draka, nejčastěji opět v černých barvách.¹⁴⁵ Richter uvádí, že drak má s čertem spojitost díky ohni, že drak může zastupovat d'ábla a že právě čert je svým způsobem polidštěný zástupce draka.¹⁴⁶ Čert v pohádce nemůže ublížit hodným lidem. Strach mu nahání například svěcená voda nebo další atributy, které mají vztah k bohu a křesťanství. Kromě toho čertovi může nahánět strach první kohoutí zakokrhání, které signalizuje úsvit.¹⁴⁷ Čert může být přivolán vědomě, ale také úplně bezděčně, uřeknutím se.¹⁴⁸ S tím může být spojené i to, že lidé se báli vyslovovat d'áblovo či čertovo jméno právě z obavy, že by se mohl objevit.¹⁴⁹

¹⁴³ Tamtéž, s. 109.

¹⁴⁴ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 11. ISBN 80-902975-3-6.

¹⁴⁵ Tamtéž.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 15.

¹⁴⁷ VONDRÁČEK, Vladimír a František HOLUB. *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie*. 3. vyd. Bratislava: Columbus, 1993, s. 110. ISBN 80-7136-030-9.

¹⁴⁸ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 11. ISBN 80-902975-3-6.

¹⁴⁹ VONDRÁČEK, Vladimír a František HOLUB. *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie*. 3. vyd. Bratislava: Columbus, 1993, s. 111. ISBN 80-7136-030-9.

3.3 Role čerta

Čert v pohádkách dle Röhricha nastoupil na místo obrů nebo jiných démonických bytostí, které ale pořád představují v podstatě totéž a vyplňují obdobné funkce.¹⁵⁰ Jak je už výše zmíněno, právě v podobě čerta se může objevovat hrdinův stín, tedy vyjadřuje nějaké negativní potlačené stránky lidské osobnosti.¹⁵¹ Propp, v jehož centru zájmu byla kouzelná pohádka, čertovi vymezuje tři základní pozice, a to pozici škůdce, pomocníka a dárce.¹⁵² Černoušek vnímá čerta také jako svůdce, který pokouší smrtelníky a svádí je ke špatnostem, nepoctivosti nebo porušování pravidel. Dále uvádí, že čerti symbolizují negativní aspekty skutečnosti a že jsou „*nositelé a vykonavatelé trestu.*“¹⁵³ Röhrich tvrdí v podstatě totéž, čert je pokušitel člověka. Hříšné činy od klení až po sebevraždu byly pod vlivem křesťanství vysvětlovány posedlostí démonem, mnohdy konkrétně d'áblem nebo čertem. Tyto představy vedly k praktikám jako je vymítání d'ábla apod. Dle něj je v pověstech i v pohádkách také velice častý motiv, kdy se čert zjeví jako vytoužený tanečník. Čert také často vystupuje jako zprostředkovatel tužeb a přání. Celý proces má jediný háček – přání plní výměnou za duši smrtelníka na základě krvavého úpisu, který na první pohled může vypadat jako v podstatě spravedlivá smlouva. Čert nabízí za své služby (za poskytnutí moci, bohatství, slávy nebo jiných kýžených aspektů) různě dlouhou časovou lhůtu, po jejímž uplynutí odnáší smrtelníka do pekla. Pokud ovšem čert není přelstěn nebo napálen. Motiv smlouvy s d'áblem je znám už ze středověku, konkrétně je to 6. století našeho letopočtu. Röhrich kromě toho uvádí, že právě smlouvou s čertem si lidé vysvětlovali, pokud se někomu začalo náhle dařit, rychle a snadno zbohatl anebo měl prostě štěstí v různých oblastech života, což mohlo vyvolávat závist, a tudíž i toto vysvětlení. Dále uvádí také motiv čerta jako stavitele. Svým způsobem je to druh sázky, čert má za krátkou dobu postavit nějakou budovu výměnou za lidskou duši, je však opět přelstěn, zjistí totiž, že místo budovy sloužící ke špatnostem, jako je například hospoda,

¹⁵⁰ RÖHRICH, Lutz. Čert v pohádce a pověsti. In: *Český lid* [online]. Praha: F. Šimáček, 1966, roč. 53, č. 1, s. 21. ISSN 0009-0794. [cit. 16.2.2021]. Dostupné také z:

<http://www.digitalniknihovna.cz/knav/uuid/uuid:c9a270d9-4611-11e1-1586-001143e3f55c>

¹⁵¹ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 164. ISBN 978-80-262-1434-2.

¹⁵² PROPP, Vladimír Jakovlevič. *Morfologie pohádky a jiné studie*. Vyd. 2. Přeložili Miroslav ČERVENKA, Marcela PITTERMANNOVÁ a Hana ŠMAHELOVÁ. Jinočany: H&H, 2008, s. 92. ISBN 978-80-7319-085-9.

¹⁵³ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019, s. 163-164. ISBN 978-80-262-1434-2.

postavil chrám. S čertem jsou spojeny i hádanky – pokud smrtelník uhodne správnou odpověď, je zachráněn a čert už na něj nemá nárok. Dále je zmíněn i slib čertovi, který za vyplněnou službu dává čertovi právo na zatím nenarozené dítě. V souvislosti s tím Röhrich opět upomíná, že čert postupem času nahradil v pohádkách další bytosti, kromě obrů to mohou být i skřítci a jiné nadpřirozené bytosti. Röhrich také upomíná úlohu čerta jako škůdce, tuto roli mimo jiné dokládají také příběhy o stvoření – Bůh vytváří užitečná zvířata, naopak čert ve snaze ho napodobit se zmůže pouze na obtížný hmyz nebo negativní jevy, které si lidé vysvětlovali právě tím, že je stvořil d'ábel.¹⁵⁴

Pro české prostředí je typické, že postavení čerta a děsivost je oslabena zesměšněním. Naopak například v prostředí německém si zachovává mnohem větší autoritu a může tak působit i o něco děsivěji. Možná to souvisí i s tím, že z německého prostředí se dochovaly asi nejznámější pohádky bratří Grimmů, které představují jedny z nejstarších variant těchto příběhů.

¹⁵⁴ RÖHRICH, Lutz. Čert v pohádce a pověsti. In: *Český lid* [online]. Praha: F. Šimáček, 1966, roč. 53, č. 1, s. 18-21. ISSN 0009-0794. [cit. 13.2.2021]. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/knav/uuid/uuid:c9a270d9-4611-11e1-1586-001143e3f55c>

4 Čert v lidové a autorské pohádce

Tato kapitola bude mít dvě hlavní části, přičemž jedna se bude věnovat čertovi v lidové pohádce a druhá čertovi v pohádce autorské. Uvedeme několik příkladů a zaměříme se na vzhled, role čerta nebo zvláštnosti s ním spojené. Součástí obou podkapitol bude rozbor jedné pohádky, přičemž se práce zaměří na postavu čerta a aspekty archetypálního charakteru. Dále bude následovat srovnání.

4.1 Čert v lidové pohádce

Čert je v lidové pohádce jednou z velmi často vyskytujících se bytostí. Objevuje se v dílech pohádkářů, jako jsou bratři Grimmové, Božena Němcová nebo Karel Jaromír Erben. Právě pohádce bratří Grimmů *Čertův umouněný bratr*¹⁵⁵ budeme věnovat pozornost, protože je to jedna z nejstarších verzí této pohádky, která se dochovala. Je možné spatřovat v ní čerta, který je archetypálního charakteru. Právě v této pohádce je čert hrdinovým *stínem* a plní roli převážně pomocníka a dárce, je zde také naznačena jeho role vykonavatele trestu. Pokud zůstaneme u bratří Grimmů, čert vystupuje také například v pohádce *Ďábel a jeho bába*¹⁵⁶ (známá i jako *Čert a jeho babička*). V této pohádce je ďábel schopen vzít na sebe podobu draka. Z počátku zde plní především roli pomocníka, zachraňuje tři vojáky a dává jim kouzelný bičik, díky kterému budou mít spoustu peněz. Po sedmi letech má ďábel nárok na jejich duši, jejich jedinou šancí je uhodnout ďáblovu hádanku. S řešením jim pomáhá sama ďáblova babička, ďábel tedy nemá na duše vojáků nárok. V pohádce vystupuje přímo ďábel, tedy mnohem děsivější verze čerta, představují ale stejný princip. Jelikož se jedná také o poměrně původní příběh, lze v něm nacházet archetypy. Ďábel vojáky zachraňuje ze svízelné situace a dává jim bohatství, chce ale po uplynulé lhůtě pohltnout jejich duše. Opět se objevuje motiv úpisu. Poskytne jim tedy něco cenného, ale hrdinům hrozí zkáza, i když se jinak ničím neprovinili. Neobvyklé je, že hrdinové jsou tři, ale jen jeden z nich není pasivní a má odvahu čelit vzniklé situaci, snaží se ji vyřešit místo toho, aby propadal negativním pocitům a beznaději, což je důležitá myšlenka tohoto příběhu. Nebýt jeho schopnosti jednat, vše by dopadlo jinak. Stařenka je zde dárce nebo pomocníkem, radí jim, aby se jeden z nich vydal do lesa

¹⁵⁵ GRIMM, Jacob Ludwig Karl a GRIMM, Wilhelm Karl. *Německé pohádky*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961, s. 309-311.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 370-372.

k sesuté skalní stěně, kde najde pomoc. Richter uvádí, že les představuje nevědomí nebo nějaké nebezpečí, jít do lesa tedy vyžaduje odvahu.¹⁵⁷ Sesutá skalní stěna by mohla připomínat jeskyni, která dle Richtera symbolizuje jednak tajemno, jednak i úkryt a bezpečí.¹⁵⁸ Zajímavá je postava ďáblovy babičky, která má s ďáblem spojitost, ale přitom ďábelská v podstatě není, nepředstavuje pro hrdinu nebezpečí. Odvážnému hrdinovi pomáhá, protože je jí sympatický. Dokázal aktivně jednat a vydal se vstříc možnému nebezpečí, je tedy hoden její pomoci. Stařenka i ďáblova babička představují zřejmě totéž a znázorňují ženský prvek v této pohádce, mohou představovat ochranný nebo mateřský princip. Právě ženský prvek jim umožní získat správnou odpověď. Znájí tedy správnou odpověď na hádanku. Dle Richtera rozluštění hádanky znamená přijít na kloub osobě, která ji klade.¹⁵⁹ Možná poznali tajemství *stímu*, získali cennou zkušenost a vyvázli z nebezpečí. Všimněme si také toho, že ačkoli je ďábel přelstěn, není zesměšněn.

Čert je přechytračen také v pohádce Boženy Němcové *O chytré princezně*.¹⁶⁰ V této pohádce se hrdina čertovi upíše krví, protože si přeje za ženu princeznu. Když uplyne dvacet let, čert si pro Jiříka přijde a je přesvědčen, že mu Jiříkova duše bude náležet, proto se sám nabízí, že hrdinovi úpis vrátí, pokud mu Jiřík zadá úkol, který nebude s to splnit. Princezna se o všem dozví, čert její úkol nesplní a sám Lucifer poručí, že čert musí dodržet slovo a úpis vrátit. V této pohádce je zajímavé, že čerta přechytračí ženská hrdinka, což je v lidových pohádkách méně časté. Nepotřebuje k odehnání čerta sílu, stačí jí mazanost a výmluvnost a ani vládce pekel s tím nic nezmuže. V pohádkách Boženy Němcové *Čertův švagr*¹⁶¹ a *O Nesytovi*¹⁶² vystupuje čert jako pomocník. V těchto dvou pohádkách lze spatřovat jistou podobnost s pohádkou bratří Grimmů *Čertův umouněný bratr*. Hlavní hrdina zde sestupuje do pekla, kde slouží a přikládá pod kotle, za což je odměněn (získává „bezedný“ měšec nebo kouzelný kabát) a na konci získává za ženu princeznu. Čert v pohádce *Čertův švagr* v podstatě pomáhá dobru, cílem pekla je

¹⁵⁷ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 24. ISBN 80-902975-3-6.

¹⁵⁸ Tamtéž, s. 19.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 16.

¹⁶⁰ NĚMCOVÁ, Božena. *Pohádky*. Český Těšín: AGAVE, 2000, s. 321-328. ISBN 80-86160-38-6.

¹⁶¹ NĚMCOVÁ, Božena a Jan ČERVENKA. *Báchorky*. Brno: MOBA, 2009, s. 130-145. ISBN 978-80-243-3848-4.

¹⁶² Tamtéž, s. 78-88.

na světě udržovat rovnováhu a spravedlnost. Působí zde tedy jako vykonavatel trestu a do pekla odnáší hříšné duše chamtivé macechy Doroty, vrchního, který Petra nespravedlivě odsoudil, a desátníka, který ho na vojně trápil. Při porovnání těchto pohádek je možné si všimnout, že Božena Němcová upravovala pohádkové náměty a že klade důraz například na otázky bohatých a chudých lidí a zapojuje poznatky o majetkových poměrech. Je tedy zřejmá podobnost s pohádkou bratří Grimmů a čert představující *stín* funguje na podobném principu, archetypální významy se ale úpravami mohou ztrácet.

V pohádce *Čert a Káča*¹⁶³ se čert objevuje jako vytoužený tanečník. Zřejmě bychom očekávali, když byl čert přivolán uřeknutím se, že se Káča zalekne a bude se chtít svého nápadníka-čerta zbavit, je tomu ale naopak. Čert je zde představen jako neschopný tvor, který není schopný před Káčou utéct. Ani v pekle mu nepomohou, což oslabuje jeho pozici. Pomoci mu dokáže až mazaný ovčák a čert mu slibuje odměnu. V této pohádce je čert také vykonavatelem trestu a udržuje na světě spravedlnost, protože má odnést hříšné duše správců a knížete, kteří žijí hýřivý život. Všimněme si, že čert drží své slovo a skutečně se ovčákovi odmění za pomoc, i když je tedy využita lest. Ovčák na oko čerta zažene a získává odměnu od knížete. Později ale ovčák využije čertova strachu z Káči a čerta tak přechytračí.

Čert je přelstěn také v novelistické pohádce K. J. Erbena *Čert a cikán*.¹⁶⁴ Ti poměřují své síly a čert je zřejmě i silnější než cikán a má magické schopnosti, je ale natolik primitivní, že je oklamán a ještě je zbit, je tedy zesměšněn. V Erbenově legendární pohádce *Švec a čert*¹⁶⁵ se švec upíše čertovi, aby mohl uživit rodinu. Pánbůh ševci za odměnu plní přání a díky tomu je schopen švec uniknout před peklem. Pohádka je také příkladem, kdy čert může vzbuzovat lítost, protože raději po třech pokusech nechá ševce ševcem a zubožen raději prchá pryč.

Lze se setkat i s tím, že čert může škodit pouze zlým lidem. Pokud ublíží někomu hodnému, musí to odčinit. Tento motiv se objevuje v pohádce *Čert čeledínem*,¹⁶⁶ kterou

¹⁶³ NĚMCOVÁ, Božena. *Pohádky*. Český Těšín: AGAVE, 2000, s. 147-155. ISBN 80-86160-38-6.

¹⁶⁴ ERBEN, Karel Jaromír. *Pohádky*. Praha: Knižní klub, 2008, s. 191-194. ISBN 978-80-242-2258-5.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 188-190.

¹⁶⁶ ŘÍHA, Václav. Čert čeledínem. In: ZÁVADOVÁ, Kateřina. *O čertech: deset pohádek z pokladů našich a světových pohádkářů*. Praha: Albatros, 1997, s. 37-45. ISBN 80-00-00520-4.

na základě lidových pramenů zpracoval Václav Říha. Peklo zde vystupuje jako instituce zajišťující spravedlnost. Sám Lucifer přikáže čertovi, aby své nespravedlivě vykonané špatné skutky odčinil tím, že sedlákovi pomůže.

Výše je zmíněn také motiv, kdy čertovi je zaslíbeno nenarozené dítě. V pohádce *Spravedlivý Bohumil*¹⁶⁷ Boženy Němcové čert přímo nevystupuje, ale přesto s ním pohádka souvisí. Královský pár dlouho touží po dítěti, král se uřekne a narodí se jim dítě z vůle čertovy. Dítě však čertovi náleží, princezna je totiž zakletá, je pod d'ábelským kouzlem, ze kterého musí být hrdinou osvobozena.

4.1.1 Čertův umouněný bratr – bratři Grimmové

Hlavním hrdinou je voják Janek, který se vydá do lesa, kde potkává čerta. Ten vyslechne jeho trápení a nabízí mu službu v pekle, což Janek přijímá. Sedm let tak bude přikládat pod kotle, vynášet smetí a nesmí se mýt ani česat. Další podmínkou je, že se nesmí podívat do kotlů. Janek však nakonec neodolá, zdvihne víko a uvnitř spatří poddůstojníka, praporčíka a generála. Pod všechny kotle nakonec přikládá a rozdmýchá oheň. Porušil sice pravidlo, které čert stanovil, ale nebude potrestán, protože pod kotle přiložil. Po sedmi letech služby odchází z pekla, přičemž od čerta za odměnu získá pytel smetí, které se však na zemském povrchu mění ve zlato. Kromě toho mu čert dal pokyn, že musí na dotazy lidí odpovídat, že je čertův umouněný bratr a svůj vlastní král. Janek se vydává do města, protože ale vypadá jako čert, hostinský ho nechce pustit do hospody – umožní mu to až poté, co uvidí jeho zlato. Hostinský v noci Janka okrade, ten se však vydává zpět do pekla a čert mu pomáhá. Janka umyje a učeše, dává mu další pytel smetí a radí mu, aby šel za hostinským a požadoval, co mu patří. Tak se stane a Janek se vrací domů. V pekle se naučil muzice, chodil hrát a všiml si ho sám král, který ho pozval na zámek, a protože se mu jeho hudba líbila, dal mu za ženu svou nejmladší dceru. Po jeho smrti se Janek stává králem.¹⁶⁸

4.1.2 Rozbor pohádky Čertův umouněný bratr

Na začátku pohádky je jako obvykle hlavní hrdina vystaven nějakým nesnázím, je zde nerovnováha či obtíže, které vyvolávají potřebu aktivně jednat a situaci změnit.

¹⁶⁷ NĚMCOVÁ, Božena. *Velká kniha pohádek*. Praha: Albatros, 1988, s. 113-122.

¹⁶⁸ GRIMM, Jacob Ludwig Karl a GRIMM, Wilhelm Karl. *Německé pohádky*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961, s. 309-311.

Hrdina je prostý člověk, vysloužilý voják, jehož předchozí úkol byl naplněn. On teď stojí na pomyslné životní křižovatce, musí se rozhodnout, jakým směrem se bude jeho život ubírat dále. Hrdina se vydává do lesa, kde potkává čerta. Les sám o sobě symbolizuje nevědomí, hrdina se tedy se svým nevědomím snaží aktivně navázat kontakt. Les je také důležitý, protože, jak uvádí Richter, představuje tajemné místo, kde hrdina buď často bloudí, je ohrožený, opuštěný, je to místo nejistot a zároveň sídlo duše.¹⁶⁹ A právě v lese hrdina naráží na čerta, který představuje hrdinův *stín*. Čert hrdinovi nabízí službu, která bude trvat sedm let. Číslo sedm symbolizuje celost, úplnost, dokonalost.¹⁷⁰ Hrdina tedy musí sloužit, pracovat sám na sobě, po dobu sedmi let, aby dosáhl celosti. Hrdina souhlasí se službou a dobrovolně odchází s čertem do pekla, sestupuje s ním do hlubin nevědomí. Souhlasí i s čertovými podmínkami, že se nebude mýt, stříhat, holit, čistit si nehty a oči. Jeho vizuální podoba tedy znamená, že se sám vlastně tak trochu stane čertem, přijme čertovský či zvířecí vzhled, který symbolizuje jeho zvířecí a pudové vlastnosti. Richter uvádí, že vlasy představují životní sílu a energii a symbolizují také poznání.¹⁷¹

Jeho úkolem v pekle bylo pracovat, dle pokynů čerta měl rozhrabávat oheň, uklízet, vynášet smetí za dveře a dohlížet na pořádek. Richter uvádí, že oheň je symbolem života a mimo jiné představuje také očištění nebo proměnu.¹⁷² Pokud vycházíme z toho, že peklo představuje nevědomí, hrdina má v něm udržovat pořádek. Hrdina má vynášet smetí. Smetí zřejmě představuje něco, co hrdinovi připadá bezcenné, souvisí to však s jeho vlastnostmi. Musí si s tím smetím dát práci po celou dobu jeho služby. Navíc měl tedy přikládat pod kotle, do kterých se nesměl podívat. Bylo to zakázaným pokušením, které se hrdina snažil překonat, váhal, ale nakonec neodolal a podíval se dovnitř. Uvnitř kotlů byly hříšné duše jeho nadřízených, které musel na vojně poslouchat a plnit jejich rozkazy. Zřejmě to nebyli dobří lidé a nechovali se správně, proto jejich duše musely být potrestány. On se tak vyrovnává s minulostí, s tím, čím si musel projít. Jak uvádí Bly, svým způsobem se vypořádá s autoritami¹⁷³ a třeba i s vlastními pocity podřazenosti, které získal na základě svých dřívějších životních zkušeností.

¹⁶⁹ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 24. ISBN 80-902975-3-6.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 12.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 47.

¹⁷² Tamtéž, s. 29.

¹⁷³ BLY, Robert. Čertův umouněný bratr. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 95. ISBN 80-903715-1-5.

Zajímavé je, že před tím, než čert hrdinu propustil, ptal se ho, co dělal. Jednak to asi mohlo sloužit tomu, že mu chtěl vytknout jeho provinění – čert ho za neuposlechnutí nepotrestal jen díky tomu, že hrdina nebyl pasivní a pod kotle přidal dřevo; jednak ale jako by ho ponoukl k tomu, aby hrdina sám reflektoval své jednání a došel k nějakému uvědomění. Hrdina už touží po návratu domů a od čerta za odměnu dostává smetí. Jak už je výše řečeno, smetí vnímá jako něco neužitečného, hrdina s odměnou není spokojený, protože si prvně neuvědomí jeho hodnotu. Při návratu na zem se smetí ale mění ve zlato, v něco neskutečně cenného. Zlato dle Richtera představuje něco hledaného, žádoucího.¹⁷⁴ Jisté je, že se hrdina v pekle proměnil a je vnitřně obohacený. Stále se ale nemůže oholit ani ostříhat. Nesmí zapomenout, kde byl a kým teď je. To mu má připomínat právě jeho vzhled, navíc musí na dotazy druhých odpovídat, že jde z pekla a je čertův umouněný bratr. Vědomě tak přiznává spojení se svým *stínem*. Důležité je, že zmiňuje, že je sám sobě králem. „*Stát se králem znamená stát se nezávislým vládcem sebe i svého ‚světa‘, mít absolutní moc.*“¹⁷⁵ Hrdina již tedy není závislý, získal jakousi bdělost, uvědomění nebo poznání a získal kousek sebe sama, přiblížil se k *bytostnému Já*.

Po tomto uvědomění je se svou odměnou je spokojen a zamíří do města, mezi lidi, tam ho ale čekají obtíže. Svým způsobem je to zkouška, ověří se, zda dokáže obstát při konfliktu s realitou a uplatnit v praxi to, co se v pekle naučil. Hostinský ho nechce nejdříve pustit kvůli jeho vzhledu, zapůsobí na něj až zlato, které má hrdina u sebe a které mu chamtivý hostinský ukradne, když hrdina spí. Bly uvádí, že spánek představuje hrdinovu pasivitu a zároveň spatřujeme i hrdinovu naivitu a přehnanou důvěřivost vůči cizím lidem.¹⁷⁶ Toho chamtivý hostinský zneužije. Hrdina jako by pozapomněl, čemu se naučil, jako by plně nepřekonal své slabosti. Nedovedl ještě uvést do životní praxe to, co se naučil. A zřejmě si toho je vědom, protože neváhá a opět se vydává za čertem, opět musí sestoupit do pekla a navázat kontakt s nevědomím. V tomto ohledu je potřeba ocenit, že hrdina se nevzdává po neúspěchu a je odhodlaný problémy řešit, ačkoli to znamená další námahu. Čert hrdinu vyslechne, ostříhá, oholí, vyčistí mu oči. Oči jsou

¹⁷⁴ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 50. ISBN 80-902975-3-6.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 22.

¹⁷⁶ BLY, Robert. Čertův umouněný bratr. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 93. ISBN 80-903715-1-5.

„*orgán vidění i vnímání a vědění.*“¹⁷⁷ Takže mu svým způsobem umožní, aby dokázal vidět a vnímat věci správným způsobem a nezůstal pasivním a přehnaně důvěřivým. Čert mu ostříhá vlasy. Stříhání vlasů a učesání dle von Franz symbolizuje, že je zmatek v nevědomí vyjasněn a vše se správným způsobem uspořádá. Kromě toho upomíná i symboliku znovuzrození, která je s vlasy také spjata.¹⁷⁸ Hrdina je opět za kontaktování svého nevědomí odměněn. Dostává další ranec smetí, které je ale cenné, a hrdina si toho už je vědom. Navíc získá radu, aby se vrátil za hostinským a vyžádal si své zlato zpět, jinak bude hostinský pykat a čert ho odnese do pekla. Hrdina mohl po hostinském zlato chtít hned, ale nebyl dostatečně odvážný a připravený. Po dalším kontaktu s nevědomím je však moudřejší a nebojí se vyžádat si to, co mu patří a o co byl neprávem připraven. Dokáže říct, co chce, a stojí si za tím. Hostinský mu ze strachu vše vrátí a ještě mu něco přidá. Hrdina získává velmi cennou zkušenost. Vidíme, že hostinský zatím není schopen navázat s nevědomím kontakt, protože mu to nahání strach.

Hrdina se vrací domů. Koupil si obyčejnou plátěnou halenu. Nestal se z něj povýšený nebo namyšlený člověk, zůstal skromným. Důležitá je také zmínka o tom, že se hrdina naučil u čerta vyhrávat k tanci. Bly uvádí, že naučení se muzice je spojeno s navázáním kontaktu s emočním tělem, s jeho aktivováním.¹⁷⁹ Hrdina tedy prozkoumal svoje emoce a dokázal je prožívat a přijmout. Už je nepotlačuje a ani mu nenahání strach. Přijímá tak snad alespoň část ženské stránky své osobnosti, což je velice důležité pro to, aby mohl navázat zdravý vztah se ženou. A to se také stane, protože se jeho hudba zalíbí starému králi, který ho pozve, aby mu zahrál. Všimněme si, že je to král, který v podstatě iniciuje svatbu. Hrdina obstojí a král mu dá za manželku svou nejmladší dceru, která může představovat hrdinovu *animu*. Pohádka se soustředí především na práci se stínovými vlastnostmi, z toho potom vyplývá i schopnost přijmout svou *animu*, tedy ženské vlastnosti hrdinovy osobnosti, které mohly být zároveň i stínovými.

Janek se tedy nestává králem jen sám sobě, ale může po nějakém čase vládnout i celé říši. To znamená, že je schopen „*převzít vládu generační, stát se pokračovatelem*

¹⁷⁷ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 29. ISBN 80-902975-3-6.

¹⁷⁸ FRANZ, Marie-Louise von. *Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie*. Praha: Portál, 2011, s. 147. ISBN 978-80-7367-894-4.

¹⁷⁹ BLY, Robert. Čertův umouněný bratr. In: STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006, s. 100. ISBN 80-903715-1-5.

rodu.“¹⁸⁰ Stal se tedy moudrým, vyrovnaným, rozhodným a podařilo se mu integrovat svou osobnost. Vděčit za to může pouze sobě, protože on byl tím, kdo se vydal na cestu a svou proměnu tak vyvolal. A to vedlo k zasloužené odměně a šťastnému konci.

4.2 Čert v autorské pohádce

Autoři využívající postavu čerta v autorské pohádce navazují na lidovou tradici, vycházejí z ní, ale v některých směrech může být tato tradice překonána. Vzhled čerta i atributy s ním spojené jsou často obvyklé, pokud se obměňují, tak je to spíše v drobnostech a změny nebo aktualizací prvky se odvíjí od fantazie autora. V autorské pohádce může čert nabývat různých vlastností. Čert může plnit role, jak jsou popsány výše. Nemusí však vystupovat jen jako nositel a vykonavatel trestu, škůdce, svůdce nebo pomocník, může vystupovat i jako hlavní hrdina, který je schopen lásky a který je často ve své podstatě dobrý. Je tedy značně polidštěn. Tento jev se označuje termínem zcivilnění nadpřirozené postavy. Čert v autorské pohádce získává lidské vlastnosti a díky tomu nepůsobí děsivě, ba naopak. V autorské pohádce také není nazýván obecným jménem, ale většinou je konkrétně pojmenován (Pepiáš, Florimón, Alotrius, ...). V autorské pohádce už ale není možné spatřovat obsahy kolektivního nevědomí, neodráží se v ní archetypy tak, jak je tomu v pohádce folklorní. Někteří autoři však archetypální významy užívají i v autorských pohádkách a přebírají i další pohádkové motivy, jejichž význam je zachován. Pro své autorské pohádky (případně autorské adaptace) si vybrali postavu čerta například Pavel Čech, Jan Sobotka, Jindřiška Kratschmarová, Jiří Kahoun, Jiří Žáček a spousta dalších.

Autorská pohádka může čerpat z lidových tradic a rolí čerta, které čert tradičně v pohádce plní, jak je již zmíněno výše. Například lidový motiv čerta-stavitele využila ve své pohádce *Jak se chtěl čert ženit*¹⁸¹ Dagmar Šottnerová. Čert chce získat za ženu Anežku, ta mu však dává úkol – musí na kopci postavit vodní mlýn a musí to stihnout dříve, než kohout za dva dny zakokrhá. Čert svede postavit mlýn, najde i kouzlo, které působí, že voda poteče do kopce, nedokáže však přes veškerou snahu zabránit kohoutímu zakokrhání a dívka je tak zachráněna před nechtěným ženichem. V pohádce se objevuje

¹⁸⁰ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 22. ISBN 80-902975-3-6.

¹⁸¹ ŠOTTNEROVÁ, Dagmar. *O strašidlech a bytostech z pohádek a pověstí*. Olomouc: Rubico, 2019, s. 53-54. ISBN 978-80-7346-260-4.

i motiv strachu ze svítání, které symbolizuje kohoutí zakokrhání a které je také známo z lidové tradice.

Čerti Jiřího Žáčka v autorské adaptaci *Čertovská pohádka*¹⁸² (známá také jako *Kašpárek v pekle*) vystupují jednoznačně jako škůdci. Čert Alotrius je přivolán uřeknutím se krále a odnáší princeznu do pekla. To se nachází ve skalní roklině. Představy o pekle jsou opět tradiční, jsou zde kotle s hříšníky, teplo a puch. Luciper je popsán následovně: „*Na sobě parádní kožich z tygří kůže, ale chlap je to škaredý jak ochechule. Však to taky není chlap, ale obrčert! Z hlavy mu trčí obrovské beraní rohy, frňák má jako vrtuli, jazyk mu plandá po vestě a strašidelně koulí krvavýma očima. [...] Od huby mu srší jiskry, a když si dupne, zahřmí.*“¹⁸³ Čerti jsou popsáni takto: „[...] *čerchmanti jsou dočista zpustlí, špinaví jako čuňata, oháňky usmolené, smrdí jako sedm kozlů a ještě ke všemu jsou celí zablěšení!*“¹⁸⁴ Autor využívá humorné jazykové obraty, sám Luciper, i když jistou dávkou strašidelnosti mu nelze upřít, je popsán komicky. S takovým popisem se v lidové pohádce samozřejmě nesetkáme. Autorská adaptace i autorská pohádka tak nabízí větší možnosti pro zobrazení této postavy.

Příběh čerta Pepiáše Jana Sobotky začíná v okamžiku, kdy se narodí. Jednotlivé kapitoly pohádkového románu nás seznamují s příhodami, které se Pepiášovi stávají, sledujeme část jeho životní cesty. Je hlavním hrdinou a zpočátku v podstatě připomíná dětského lidského hrdinu, který má rodiče, chodí do školy a zažívá různá dobrodružství. Čerti jsou zde přiblíženi lidem v mnoha směrech, například musí vyřídit záležitost na úřadu, čerti chodí do školky a školy, k lékaři, mívají dovolenou. V pohádce se opět uplatňuje humor, autor totiž v podstatě staví čerty do postavení lidí, ale převrací realie lidského života naruby. Rodiče Pepiáše si například dělají starost s tím, že ve škole málo zlobí a že nerozbíjí věci, později nechce brát lidi do pekla a tíhne spíše k pomáhání lidem, za což je vyloučen z pekla. Prolínají se zde pohádkové prvky (drak, kouzelník, víly, ...) a fakta ze světa lidí i českého prostředí (mimo jiné například skutečnost, že děj je umístěn do Jičína), čímž si autor pohrává s hranicí reality a fantazie. Kromě toho autor navazuje i na lidovou tradici, ostatní čerti totiž odnáší lidi do pekla, objevuje se i motiv úpisu. Jsou typickými škůdci, Pepiáš je však příliš dobrý a mezi ostatní čerty nezapadá. Je spíše

¹⁸² ŽÁČEK, Jiří. *Čertovská pohádka*. Praha: Fragment, 2010. 71 s. ISBN 978-80-253-1099-1.

¹⁸³ Tamtéž, s. 32.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 34.

přesným opakem svůdce, jelikož dbá na dodržování morálních zásad. V jedné z kapitol je naznačena role nositele trestu, pohrozí člověku, který krade, že ho odnese do pekla, a zajistí tak, že se lupič polepší a své činy napraví. Neděsí ho sám Pepiáš, nýbrž spíše neblahá pověst pekla a čertů. Zachována je skutečnost, že dokáže ovládat kouzla, díky čemuž může konat dobro. Některé tradiční motivy jsou zde aktualizovány. Například fakt, že se čert vydává za myslivce, je vysvětlena tím, že mu v pekle chybí zelená barva. Vchod do pekla je umístěn pod balvanem, což není příliš překvapivé, zajímavé ale je, že do něj vede sedm tisíc schodů. Obrací se zde motiv přelstění čerta, sám čert totiž přelstí nepřátelského kouzelníka nebo čarodějnicí. Můžeme vidět, že čert zde nevystupuje jako hlupák, ba naopak. Svými chytrými nápady dokáže pomáhat lidem v celém městě i okolí. V zásadě je tedy dobrý a hodný, atributy strašidelnosti samotného čerta téměř úplně mizí.¹⁸⁵

V autorských pohádkách lze narazit i na případy, kdy si čert a peklo v podstatě zachovává svoji reputaci. Příkladem je pohádkový román *Čerti nikdy nespí*¹⁸⁶ Jindřišky Kratschmarové. Její čerti jsou vypočítaví, lstiví, vskutku ďábelští, jejich cílem totiž je pokazit Vánoce. Lucifer je děsivý vládce a všichni čerti z něj mají respekt. Je si dobře vědom, že někteří čerti jsou hloupí, jiní jsou ale velice mazaní, proto dokáží jeho pokyny plnit správně. Například čert Deryl, který odnáší do pekla chamtivého statkáře. Čert nemůže dovnitř, protože statkář je vybaven svěceným křížem. Dokáže ho však lstí vylákat ven a bez problémů se ho zmocní. Peklo je potom představeno jako instituce, která má propracovanou strukturu. Ukazuje se také vliv moderní doby, čerti užívají telefon a peklo je diferencováno na jednotlivá oddělení, kde jsou hříšníci roztríděni podle závažnosti svých hříchů. V pekle se nachází i zvláštní oddělení pro vývoj pekelných vynálezů. Kromě obvyklých charakteristických rysů jsou jeho smysly velice citlivé – kromě dobrého čichu a plivání ohně jsou čertovy oči žluté a může dobře vidět i ve tmě. Většina lidí je v této pohádce vykreslena jako falešní a zlí lakomci, trest je tedy v podstatě spravedlivý. V konfliktu s čertem neuspějí, čert je příliš mazaný, avšak v porovnání s nebeským poslem je opět vyobrazen jako hlupák. Přimo v pohádce je upomenuta i mikulášská tradice, jejíž neopomenutelnou součástí je i čert. V knize se také objevují

¹⁸⁵ SOBOTKA, Jan. *O čertu Pepiášovi*. Olomouc: ANAG, 2009. 202 s. ISBN 978-80-7263-532-0.

¹⁸⁶ KRATSCHMAROVÁ, Jindřiška. *Čerti nikdy nespí*. Praha: Thovt, 2009. 89 s. ISBN 978-80-86969-69-5.

humorné prvky, například když je na čerty užit přípravek proti blechám nebo když rozzlobený Bůh volá Luciferovi, který je nucen se mu podřídit, dobro má tedy nad zlem jednoznačně převahu. I v této pohádce se objevují čertovské děti, ale k jejich zrození autorka přistupuje jinak než Sobotka, jehož čerti jsou polidštěni a rodí se jako lidé. Zde se čerti líhnou z vajec vytvořených z popela a síry.

Jiří Kahoun v pohádce *U všech čertů*¹⁸⁷ ztvárnil poměrně specifické čerty. Jsou komičtí a hloupi. Neškodí lidem, protože jsou líní, a jejich nejoblíbenější činností je jednoznačně spánek. V díle se objevuje myšlenka, že lidé jsou natolik špatní, že čerti už je nemusí pokoušet, aby je přivedli do pekla. Samotné představy o pekle však nejsou příliš prezentovány. V pekle, které představuje Kahoun, žije pouze pět čertů a další je strážcem kovárny. Peklo se nachází také pod zemí, avšak vchod na zem tvoří včelí úl. Obměňuje i další rysy pekla, které v tomto případě působí jako brloh než skutečné peklo s hříšnými dušemi v kotlích. Východ z pekla, který se nachází v úlu, má zřejmě vnější souvislost s tím, že Kahoun je autorem série knih o včelích medvídcích. Samotní čerti jsou neposlušní, zlobiví, hádají se, perou, klejí, škodí si navzájem a ani k vládci pekla Remcalovi (již jménem čerta je oslabena jeho autorita) nemají skutečný respekt. Kahoun přidává čertům další aspekty, například jedí uhlí, které je pro ně pochoutkou, nebo na noze nosí podkovu. I zde se objevuje postava malého čerta, který často svým druhům škodí. Hlavním cílem Kahounova příběhu o čertech je především pobavit.

I česká filmová pohádka ztvárňuje čerta poměrně často, nelze tedy nezmínit velice známou pohádku režiséra Hynka Bočana *S čerty nejsou žerty* (dle pohádky Němcové *Čertův švagr*), pohádku jako je *Z pekla štěstí* Zdeňka Trošky nebo pohádku *Čert ví proč* režiséra Romana Vávry. Čert vystupuje i v české filmové pohádce opravdu hojně a jistě by bylo zajímavé sledovat jeho proměny, toto je však jen několik příkladů, protože filmová pohádka není v centru zájmu této práce.

¹⁸⁷ KAHOUN, Jiří. *U všech čertů*. Praha: Albatros, 2010. 96 s. ISBN 978-80-00-02446-2.

4.2.1 O čertovi – Pavel Čech

Mladý čert Florimón je z pekla vyslán do světa, aby škodil lidem. Ačkoli se mu nechce, odchází a s sebou si nese několik pomůcek. Florimón tedy škodí lidem a kominíkům dle pokynů. Mezi nimi byla i němá kominice Tradamila, která bydlela na střeše v malém domě, ke kterému vedla pouze úzká lávka. S blížící se zimou Florimóna přestalo naplňovat škození lidem a toužil po návratu do pekla. Nastalo období Vánoc a Florimón často pozoroval lidi, jak jsou na sebe milí. Potom onemocněl a došel až k domu Tradamily, kde se omylem prozradil a při útěku by byl spadl do propasti, kdyby ho Tradamila nezachránila. Kromě toho ho také vyléčila a on jí potom pomáhal. Tradamila mu věnovala kominické oblečení a Florimón se stal jedním z kominíků, přičemž napravil své prohřešky a lidem začal nosit štěstí. V důsledku toho se mění v člověka a pomocí kouzelného zrcátka vrací Tradamile hlas.¹⁸⁸

4.2.2 Rozbor pohádky O čertovi

V této pohádce není hlavním hrdinou člověk, ale čert. Ten je z pekla vyslán do lidského světa, aby škodil lidem a především kominíkům. Objevuje se zde tedy tradiční role škůdce. Nedozvíme se však, proč jsou terčem jeho škůdčovství právě kominíci. Spojitost lze spatřit v tom, že jak čerti, tak i kominíci jsou ušpinění od sazí. Spojuje je tedy černota a oheň. Není zde zmíněno, že by se lidé nebo kominíci něčím přímo provinili, aby za to mohli být potrestáni, takže jeho činností nedochází k udržování spravedlnosti na světě. Přišel, aby konal špatnosti. Co se týče charakteristiky čerta, jeho zevnějšku se autor detailně nevěnuje a opírá se o tradiční vzhled. Peklo se v tomto případě nachází pod starým stromem, ze kterého mají všichni strach a neodvažují se k němu přiblížit. Fakt, že se peklo nachází pod stromem, jistě není náhodný. Kromě toho, že strom představuje symbol života a oplývá i dalšími významy, se objevuje názor, že je svými kořeny propojen s podsvětím, tedy místem, kde se vyskytují duše zemřelých.¹⁸⁹

Čert z pekla odchází, je tedy opět narušena nějaká rovnováha, je vystaven nepohodlí, musí čelit nové situaci, vydává se na cestu. Je ještě mladý, nemá tedy příliš zkušeností. Florimón je vybaven čertovskými předměty, jako je například kouzelné

¹⁸⁸ ČECH, Pavel. *O čertovi*. Tišnov: Sursum, 2001. 80 s. ISBN 80-7323-010-0.

¹⁸⁹ KYNES, Sandra. *Šepoty lesa: stromy a magie*. Hodkovičky: Pragma, 2009, s. 20. ISBN 978-80-7349-179-6.

zrcátko, které plní přání, nebo pekelné karty. Motiv čertovských karet je známý z lidové tradice. Další předměty, jako je škodící trumpetka, škodící nůžky nebo příručka, jak škodit lidem, jsou dokladem autorovy fantazie a humoru. Autor využívá i další rys typický pro pohádky – magický prvek, v tomto případě kouzelné zrcátko, které v pohádce později sehraje zásadní roli. I to si Florimón mimo jiné odnáší z pekla, získává ho tedy z podsvětí, svým způsobem je to také dar a hrdina teprve musí přijít na to, jak ho využít. Richter uvádí, že zrcadlo symbolizuje narcistické vlastnosti jedince. Mimo to ale zrcadlo může představovat poznání sebe samého a sebereflexi.¹⁹⁰ První význam se v této pohádce neuplatňuje, druhý však je této pohádce blízký. Hrdina dochází k určitému sebeuvědomění a zrcátko mu umožní realizovat to, co si přeje.

V pohádce můžeme spatřit i to, jak se do pohádek promítá vliv moderní techniky – čerti mají pekelný periskop, kterým pozorují hříchy lidí. Představa o vševědoucnosti čertů, co se týče lidských hříchů, už nevyplývá z jejich kouzelných schopností, ale je aktualizována a modernizována. Zajímavé je i to, že čert se vydává na povrch, do lidského světa, oproti hrdinovi z předchozí pohádky, který naopak musel sestoupit do pekla. Oba jsou ale ve výsledku vnitřně obohaceni a tato zkušenost přispěla k nalezení sebe sama a určila jejich další životní směr.

Čert škodí lidem a zpočátku ho tento úkol naplňuje, ale postupem času ho škodolibá radost opouští. Vzpomíná na čerty, kteří mu bývali vzorem – na Evelýna, který byl proslavený svým lhaním a pravdivě mluvil, jen když se spletl, na Praskala, který rád rozbíjel věci, a na další. Patrný je zde motiv stesku a odloučení. Možná ale dochází i k promýšlení hodnot, které mu byly vštěpovány, a k jejich přehodnocení. Jeho poslání ho nenaplňuje, nepřináší mu pocity radosti. Zlomovým okamžikem pro něj potom je setkání s kominicí Tradamilou, což je krásná, ale nemá dívka. To je možná důvodem, proč nežije mezi ostatními lidmi, ale sama v domečku na nejvyšší střeše ve městě. Její řečová vada ji tedy izoluje od ostatních lidí. Tradamila nám může tak trochu připomínat osamocenou princeznu ve věži, není ale odříznutá od vnějšího světa a lidí úplně, patří do společenství kominíků. Navíc fakt, že se nebrání kontaktu, symbolizuje lávka, která přes propast vede k jejímu domku. Propast může znamenat nebezpečí pro toho, kdo se

¹⁹⁰ RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004, s. 50. ISBN 80-902975-3-6.

pokusí lávku přejít. Může to být ale i propast v porozumění dvou lidí, protože Tradamila dosud žije sama. S Florimónem si ale rozumí i beze slov. Florimón tak překonává obojí a jedině tím získá.

Florimón tedy musí překonat strach, aby se k jejímu domečku dostal. Poté nahlíží do jejího okna, což může dle Richtera znamenat zvědavost nebo touhu po poznání tajemství.¹⁹¹ Na zemi se setkal s novými pocity – pozoruje lidskou radost, lásku, dětský smích. Kromě toho se setkal i s nemocí, což je nová negativní zkušenost. Nemoc pohádkové postavy je opět příznakem zcivlnění. Tradamila Florimóna v podstatě zachrání, před pádem do propasti i před nemocí. Zachrání ho před nebezpečím, možná před sebou samým, před jeho špatnými vlastnostmi. Situace, kdy ženská hrdinka zachraňuje mužského hrdinu, v pohádkách není příliš častá. Ukáže mu, jakým novým směrem se může hrdina vydat a jak může odčinit své předchozí jednání. Důležitá myšlenka je, že Tradamila věří, že v každém je kousek dobra. Věděla, kdo kominíkům škodil, ale neodsoudila ho za jeho konání, ba naopak, pomohla mu jeho činy napravit. Po jejich setkání čert přestává být škůdcem úplně, on sám se stává kominíkem a pomáhá lidem. To vše díky Tradamile, která mu věnuje kominické oblečení. Dar je „[...] *prostředkem k naplnění dobrého úmyslu.*“¹⁹² Tradamila mu tak věnuje novou identitu. Nabídne mu nový směr a on ho přijímá. Objevuje se zde také známá pověra, že kominíci nosí lidem štěstí. V příběhu je naznačeno, že tomu tak je právě od doby, kdy se kominíkem stal Florimón. Důležitá je i myšlenka, že kdo je sám šťastný, nosí štěstí i druhým lidem.

Důležitým motivem je láska a teplo domova, které Florimóna láká. Právě láska zapříčiní změnu a z Florimóna se postupně stává člověk, protože konáním dobrých skutků se zmenšují jeho rohy i ocas. Změny v jeho vzhledu odráží jeho vnitřní proměnu. Za zmínku stojí i to, že se začal mýt, což opět souvisí s jeho proměnou, lze to chápat i jako očistu.¹⁹³

Konečným důkazem proměny v člověka je nesobecký čin, kdy rozbije kouzelné zrcátko. Je pravděpodobné, že tento motiv má spojitost s pověrou, že střepy nosí štěstí.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 27.

¹⁹² Tamtéž, s. 12.

¹⁹³ Tamtéž, s. 21.

Florimón mohl kouzelné zrcátko využít celou dobu, kdy ho měl k dispozici. Nevyužil ho však proto, aby se mohl vrátit do pekla, zřejmě nad tím ani neuvažoval. Jeho přáním bylo, aby Tradamila mohla mluvit. Zajímavé je, že Florimónovo přání je pouze naznačeno, čtenář se setkává až s jeho důsledkem. Tradamila totiž promluví až v samém konci příběhu. Tradamila získává schopnost mluvit, dosáhla tak úplnosti. Zároveň řeč je jakousi odměnou za její pomoc, nesobeckost a víru ve Florimóna. Tímto činem je jeho přeměna v člověka dokonána. Z mrzutého, škodolibého a jízlivého čerta se stává opak – hodný a milující člověk. Nachází na světě své místo, smysl své existence a štěstí.

V této pohádce se lze setkat s konkrétnějším časovým vymezením než v pohádce lidové, stále zde však převažuje neurčitost místa i času. Děj se odehrává ve městě, převážně pak na střeších domů, na nějaké vyšší rovině než život obyčejných lidí. Co se týče času, dozvídáme se, že na jaře Florimón odchází z pekla, v zimě potom dochází k jeho zásadní proměně, přičemž důležitou roli zřejmě sehraje i období Vánoc, kdy Florimón vidí laskavost a dobré chování lidí. Objevuje se zde jakési zacyklení, totiž jeho proměna je dokončena na jaře, rok poté, co z pekla odešel. Zásada pohádkového šťastného konce je dodržena, dochází k harmonickému soužití hlavních hrdinů, což nabývá obdobného významu jako sňatek v lidové pohádce.

Pavel Čech se v této pohádce opírá o některé prvky mytologického a archetypálního charakteru. Příkladem je již výše zmíněné peklo umístěné pod kořeny stromu nebo fakt, že se příběh neodehrává mezi lidmi, ale na nějaké vyšší úrovni, je tak poukázáno na jistou univerzálnost nebo vyšší rovinu. I závěr příběhu symbolizuje spojení a celost. Jistý odklon možná lze vnímat v tom, že hrdinou je čert. Zde nepředstavuje čert hrdinův *stín*, nebo možná je tím naznačeno, že on sám je pod vlivem *stínu*. Hrdina má typické rysy čerta, je tedy zvířecí, divoký, touží škodit. Kominíkům chce škodit možná proto, že jsou si svým způsobem podobní, ale přitom kominíci jsou jednotní, a představují vyšší hodnotu, která ho dráždí, protože se jim nemůže vyrovnat. Postupem času se ale proměňuje, první změnou je uvědomění, že jeho působení nepřináší žádnou změnu. Vliv na něj má pozorování chování lidí, chce být jako oni. Tradamila představuje ženský prvek a zároveň je jednou z kominíků. Představuje ženskou stránku duše, emocionalitu, která je v pohádkách symbolizována ženskými postavami. Hrdina je schopen tyto emoce přijmout, je jí zachráněn. Pokud Tradamila představuje hrdinovu *animu*, její přijetí by

mohlo představovat právě to, že jí dá hlas, má tedy možnost se projevit. Dochází tedy opět ke sjednocení.

4.3 Srovnání

U čerta v lidové a autorské pohádce se setkáme jak s podobnými rysy, tak i se značnými rozdíly, nebo přesněji s různými prostředky aktualizačního charakteru.

V lidové pohádce a v autorských adaptacích lidových pohádek má čert ustálenou podobu a jelikož čert má své kořeny hluboko v lidové tradici, není potřeba ho blíže představovat. Samozřejmě to vyplývá i z žánru samotného. Čert má ustálené vlastnosti a stejně jako u ostatních postav není potřeba dopodrobna uvádět, co jsou zač. V autorské pohádce je vždy navázáno na předlohu, která je dána. Nelze zásadním způsobem měnit aspekty s čertem spojené, spíše mohou být rozšířeny. Někteří autoři využijí toho, že autorská pohádka (případně autorská adaptace) nabízí více prostoru, a vzhled nebo další atributy čerta aktualizují různými prostředky, přičemž často dochází k využívání humoru nebo ironických prvků, které zmírňují děsivost, ba dokonce podtrhují komičnost čertů.

V lidové pohádce čert vystupuje jako svůdce, pokušitel, který touží po hříšných duších smrtelníků. Jeho úkolem je lidi trestat za jejich prohřešky. Objevuje se ale i jako pomocník, který hrdinovi pomůže a daruje mu něco cenného. Ve folklorní (a především kouzelné) pohádce je čert archetypálního charakteru a jako hrdinův *stín*, pokud se hrdina nebojí a je ochoten k navázání kontaktu, mu pomůže k integraci osobnosti a ke šťastnému konci. Ačkoli tedy *stín* představuje negativní nebo potlačené prvky osobnosti, nevystupuje v rozebrané pohádce jako záporná postava, ba naopak. Pomůže hrdinovi odhalit jeho skrytý potenciál. Co se týče autorských pohádek, záleží na autorovi a konkrétní pohádce. Autor může v pohádce archetypální významy užívat, není to však pravidlem a v autorských pohádkách se tak archetypy uplatňovat nemusí.

Čertovy tradiční role, které jsou popsány výše, jsou obvykle zachovány, někdy ale oslabeny. Čert někdy škodí, ale neví, proč vlastně. Někdy je natolik škodolibý, že se ve svém škůdcovství vyžívá. Jindy je degradován na líného tvora, který je natolik líný, že mu škození lidem nebo jejich pokoušení nestojí za námahu. Důležitým prvkem autorské pohádky je oddémonizování nebo polidštění původně nadpřirozených postav. Čert se v některých případech stává člověkem a dokáže se uplatnit a najít své místo ve světě lidí,

dokonce je schopen lidských citů. Dokáže se tedy adaptovat na život mezi smrtelníky. Jeho činnost ve světě smrtelníků ale pořád souvisí s jeho původem. Pokud je takto polidštěn, jeho pověst ho přesto může doprovázet, ba předcházet. I když sám o sobě strach nenahání, fakt, že je čertem, může vzbuzovat autoritu. Lze narazit i na autorské pohádky, ve kterých si čert zachovává vážnost a pro člověka není natolik snadné ho přelstít (což je časté v pohádce lidové), přesto ale není neporazitelný. V jiných autorských pohádkách však není pouze zesměšněn, ale stává se přímo komickým a téměř úplně neškodným. Zesměšnění v autorské i lidové pohádce, i když v lidové pohádce není tolik výrazné, jako v pohádce autorské, brání tomu, aby docházelo ke vzbuzování strachu.

Lze konstatovat, že čert v pohádce není jednoznačně záporná a zlá bytost, ačkoli může představovat negativní hodnoty. Pokud někoho ohrožuje, toto ohrožení nemusí být neodvratné. Faktem zůstává, že skuteční hříšníci mu neuniknou. Pokud však hrdina není skutečně zlý a čert na něj má zásluku například na základě úpisu, sám čert dává hrdinovi naději a možnost se zachránit. Obvykle dochází k nějakému druhu sázky, objevuje se motiv hádanky nebo hrdina musí vymyslet úkol, který čert nebude schopen splnit, nebude si moci na základě úpisu již nárokovat jeho duši. Všimněme si, že čert dodrží své slovo. Původně by měl být ďábelským poskokem, jemuž nelze věřit, mohl by dohodu kdykoli porušit, i po výhře hrdiny by mu mohl škodit nebo se ho zmocnit. V pohádkách však v některých případech dokonce jedná čestněji než člověk, je důvěřivý, někdy naivní a hloupý, na základě toho je potom obelstěn. Nechce lidskou duši za každou cenu, a pokud ano, chce především duši hříšnou. Na světě tak udržuje spravedlnost a rovnováhu. Pokud se do pekla dostane lidská duše neprávem, situace opět není nezvratná, ačkoli je známá zásada, že co peklo schvátí, to už nenavrátí. Najde se způsob, který vede k osvobození.

V lidové pohádce se čert v podstatě nemění a jeho charakter je ustálený. Jeho chování je pevně dáno a je neměnné, vychází z jeho podstaty. Často vystupuje jako jedna z vedlejších postav. V autorské pohádce může být hlavním hrdinou, který prochází vnitřním vývojem. V některých případech je věnován prostor i jeho pocitům. Tím si může získávat i sympatie čtenáře, a to mnohem výrazněji než v lidové pohádce.

V uvedených pohádkách bratří Grimmů si zachovává asi největší autoritu, ať už je představitel zla nebo pomocník, jeho postava má hlubší význam a značný respekt.

Má archetypální podstatu. V některých pohádkách Boženy Němcové na základě podobnosti s výše uvedenou pohádkou lze uvést, že čert je archetypálního charakteru, avšak pod vrstvou dalších detailů a změn se archetypální podstata může ztrácet. Čím výraznější změny, tím méně možné je ho odhalit. V jiných případech jeho archetypální význam není dodržen. Na základě srovnání pohádek *Čertův umouněný bratr* a *Čertův švagr* by se dalo říci, že čím původnější verze pohádky, tím větší respekt čert vzbuzuje. To souvisí právě i s tím, že právě v českém prostředí je jeho děsivost oslabena více než v prostředí například německém.

Představy o pekle v autorské pohádce nejsou příliš různorodé, opět je nelze zásadně měnit a narušovat tak tradiční obraz pekla. Je to společenství čertů, jejichž počet je málokdy upřesněn, častější je, že čertů je více než méně. Kahoun potom využívá myšlenku, že čerti nemají už typický cíl, nejsou potřeba a je jich málo, jako by jejich existence měla spět ke konci. To je však jen domněnka, autorským záměrem možná bylo vyobrazit skupinu jen několika postav. Dalo by se tedy říci, že čert je tvor, který je společenský. Úplná samota mu příliš nesvědčí, pokud z nějakého důvodu nenáleží k peklu, vyhledává společnost lidí.

Všimněme si, že v lidové pohádce je čert vždy mužského pohlaví. To zřejmě souvisí s jeho archetypální podstatou. *Stín* je obvykle stejného pohlaví jako hrdina. Čert tak ztvárňuje především stínové mužské vlastnosti, jako je například divokost, agresivita, pudové vlastnosti. Tyto jevy jsou reprezentovány ve vzhledu čerta právě jeho zvířecími rysy. Pokud se v pohádce hovoří o stínových vlastnostech žen, tyto vlastnosti neztvárňují čerti, k tomu slouží ženské postavy, které vnímáme negativně. V autorské pohádce se potom v důsledku polidštění objevují i čertice.

V autorské pohádce se čerti nesoustředí jen na dospělé jedince, ale mohou své škůdcovství zaměřit i na děti. To je dáno tím, že v lidové pohádce dětský hrdina, až na několik případů, není příliš častý. Do autorské pohádky se potom může prolínat lidová tradice, která je spojena se svatým Mikulášem.

V lidové pohádce není možné narazit na postavu malého čerta, tedy čerta dítěte. V důsledku polidštění se s tímto jevem však lze setkat v autorské pohádce. V některých případech čerti přicházejí na svět jako lidé, v jiných případech autoři využívají zvířecí rysy spojené s lidovými poznatky o čertech a původ malých čertů je poměrně originálně

vysvětlen. K čertím dětem je přistupováno jako k lidským dětem. V některých případech jsou zkrátka zmenšenou formou dospělého čerta. V autorských pohádkách se také objevují narážky na dlouhověkost čertů, v lidové pohádce na tento aspekt příliš upozorňováno není, protože to vyplývá ze stálé charakteristiky.

Při rozboru lidové a autorské pohádky byly sledovány pohádkové motivy archetypálního významu. V lidové pohádce jsou archetypy dány, jelikož příběh zachycuje obecně lidskou zkušenost. V rozboru pohádky Pavla Čecha se archetypální významy objevují také a autor si je jejich využívání zřejmě vědom. Lze tedy uvést, že v rozebrané lidové pohádce je pozornost soustředěna na první část iniciační cesty hrdiny, tedy přijetí stínových vlastností, přičemž realizace druhé části iniciační cesty vyplývá v podstatě z části předchozí. Rozebraná autorská pohádka se spíše zaměřovala na druhou část iniciační cesty hrdiny, tedy v případě mužského hrdiny na přijetí ženské stránky lidské duše, *animy*.

Závěr

Cílem bakalářské práce byla analýza postavy čerta v pohádkách v souvislosti s jeho archetypální podstatou a dále sledování proměn jeho vlastností v lidových a autorských pohádkách. V teoretické části se práce proto zaměřila na pohádku jako žánr, přičemž byla definována a byly uvedeny její charakteristické rysy. Následující podkapitoly nastínily problematiku sběratelství a pojednaly o teoretických přístupech k pohádkám, k jejichž vzniku vedla snaha pohádkové příběhy uspořádat. Dále se jedna z podkapitol zaměřila blíže na lidovou a autorskou pohádku. Další podkapitola se zaměřila na přínos pohádek pro děti, přičemž klady pohádek byly vyzdviženy jako následek tzv. boje o pohádku, který probíhal v 1. polovině 20. století a který vedl právě k zamyšlení se nad tím, jak pohádka příznivě působí na rozvoj dítěte v různých směrech.

Další kapitola byla věnována jednomu z modernějších a dodnes poměrně populárních a živých teoretických přístupů k pohádce, totiž k přístupu analytické psychologie, pro nějž je charakteristické, že ve folklorních pohádkách spatřuje proces individuace osobnosti. Byly vysvětleny pojmy jako kolektivní nevědomí nebo archetypy s důrazem na archetyp *stín*, přičemž hrdinův *stín* v pohádce může být zosobněn právě jako čert. Souvislost lze spatřovat v tom, že nahání strach, ale přitom je to v podstatě pomocník a pokud se hrdina nezalekne, je odměněn. *Stín* je individuální součástí každého jedince a jeho přijetí vede ke smíření, obohacení vlastního života, je to krok k *bytostnému Já*, který symbolizují pohádkové příběhy.

Kapitola věnovaná postavě čerta je rozdělena na tři části. Jedna z nich se zaměřila na charakteristiku čerta, jak na jeho zevnějšek, tak i na vlastnosti a schopnosti. Další podkapitola se zabývala původem čerta. Kořeny této postavy lze spatřovat v různých zdrojích a pravděpodobně došlo k jejich prolínání, proto nelze stanovit jeden jediný předobraz. Tyto předobrazy lze spatřovat jak v antické mytologii, tak i v té slovanské. Pohanské představy se promítají převážně do vzhledu čerta. Představy o čertech a peklu zřejmě nejvíce ovlivnilo křesťanství. To mělo vliv převážně na role nebo funkce, které plní v různých oblastech lidového vyprávění, jak v pověstech, tak právě i v pohádkách. Postava čerta je v pohádkách zbavena své hrůzostrašnosti a je přizpůsobena pohádkovému žánru, aby nevzbuzovala v dítěti nepřiměřenou hrůzu. Jeho zesměšnění se v pohádkách stupňuje, někdy je přelstěn, zesměšněn, jindy přímo označen za hlupáka, je

komický, někdy vyvolává pobavení, jindy dokonce lítost. V autorských pohádkách je často naprosto polidštěn v různých oblastech, ačkoli mohou být zachovány v jeho vzhledu čertovské atributy. V lidové pohádce má čert často archetypální podstatu, v autorských adaptacích lidových pohádek se může tato podstata ztrácet. V autorských pohádkách vystupuje postava čerta, který již nepředstavuje stínové vlastnosti, ačkoli někteří autoři jsou si archetypálních významů vědomi a tyto motivy využívají i v pohádkách autorských.

V jednotlivých pohádkách jsme sledovali postavu čerta a tyto poznatky následně shrnuli a porovnali. Jak je již výše uvedeno, v lidové pohádce jsou atributy s čertem spojené trvalé a v podstatě neměnné, v autorské pohádce je na tyto tradice navázáno, zásadně se nemění, mohou být v důsledku zcivilnění různým způsobem rozšířeny.

Seznam literatury

Primární literatura

- ČECH, Pavel. *O čertovi*. Tišnov: Sursum, 2001. 80 s. ISBN 80-7323-010-0.
- ERBEN, Karel Jaromír. *Pohádky*. Praha: Knižní klub, 2008. 205 s. ISBN 978-80-242-2258-5.
- GRIMM, Jacob Ludwig Karl a GRIMM, Wilhelm Karl. *Německé pohádky*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1961. 547 s.
- KAHOUN, Jiří. *U všech čertů*. Praha: Albatros, 2010. 96 s. ISBN 978-80-00-02446-2.
- KRATSCHMAROVÁ, Jindřiška. *Čerti nikdy nespi*. Praha: Thovt, 2009. 89 s. ISBN 978-80-86969-69-5.
- NĚMCOVÁ, Božena. *Velká kniha pohádek*. Praha: Albatros, 1988. 365 s.
- NĚMCOVÁ, Božena. *Pohádky*. Český Těšín: AGAVE, 2000. 415 s. ISBN 80-86160-38-6.
- NĚMCOVÁ, Božena a Jan ČERVENKA. *Báchorky*. Brno: MOBA, 2009. 191 s. ISBN 978-80-243-3848-4.
- SOBOTKA, Jan. *O čertu Pepiášovi*. Olomouc: ANAG, 2009. 202 s. ISBN 978-80-7263-532-0.
- ŠOTTNEROVÁ, Dagmar. *O strašidlech a bytostech z pohádek a pověstí*. Olomouc: Rubico, 2019. 151 s. ISBN 978-80-7346-260-4.
- ZÁVADOVÁ, Kateřina. *O čertech: deset pohádek z pokladů našich a světových pohádkářů*. Praha: Albatros, 1997. 59 s. ISBN 80-00-00520-4.
- ŽÁČEK, Jiří. *Čertovská pohádka*. Praha: Fragment, 2010. 71 s. ISBN 978-80-253-1099-1.

Sekundární literatura

- BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek: proč a jak je číst v dnešní době*. Přeložila Lucie LUCKÁ. Praha: Portál, 2017. 391 s. ISBN 978-80-262-1172-3.
- BLY, Robert. *Knížka o stínu*. Přeložila Adéla ŠPÍNOVÁ. Praha: Malvern, 2018. 74 s. ISBN 978-80-7530-116-1.
- ČENKOVÁ, Jana. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury: adaptace mýtů, pohádek a pověstí, autorská pohádka, poezie, próza a komiks pro děti a mládež*. Praha: Portál, 2006. 171 s. ISBN 80-7367-095-X.

- ČERMÁK, František. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Karolinum, 2007. 718 s. ISBN 978-80-246-1371-0.
- ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek: kouzlo vyprávěného slova*. Praha: Portál, 2019. 198 s. ISBN 978-80-262-1434-2.
- ČERNÝ, Jiří a Jan HOLEŠ. *Sémiotika*. Praha: Portál, 2004. 362 s. ISBN 80-7178-832-5.
- ČERVENKA, Jan. *O pohádkách: sborník statí a článků*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1960. 308 s.
- DVORSKÝ, Ladislav. *Hrdinové z pohádek*. Liberec: Severočeské nakladatelství, 1969, 266 s.
- FRANZ, Marie-Louise von. *Psychologický výklad pohádek: smysl pohádkových vyprávění podle jungovské archetypové psychologie*. Vyd. 3. Přeložila Kristina ČERNÁ a Jan ČERNÝ. Praha: Portál, 2011. 182 s. ISBN 978-80-7367-894-4.
- FREY, Jaroslav. *Boj o pohádku*. Praha: Život a práce, 1942. 87 s.
- HOUTZAGER, Guus a Janneke MAAS. *Encyklopedie řecké mytologie*. Přeložila Hana VÁLKOVÁ. Čestlice: Rebo, 2003. 269 s. ISBN 80-7234-287-8.
- JACOBI, Jolande Székács. *Psychologie C.G. Junga*. Přeložili Ludmila MENŠÍKOVÁ a Jiří KOCOUREK. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1992. 79 s.
- JUNG, Carl Gustav a kol. *Výbor z díla II.: Archetypy a nevědomí*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997. 437 s. ISBN 80-85880-16-4.
- KYNES, Sandra. *Šepoty lesa: stromy a magie*. Praha-Hodkovičky: Pragma, 2009. 264 s. ISBN 978-80-7349-179-6.
- LUŽÍK, Rudolf. *Pohádka a dětská duše: několik poznámek k problematice lidových pohádek*. Praha: Václav Petr, 1944. 33 s.
- MOCNÁ, Dagmar, Josef PETERKA a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. 704 s. ISBN 80-7185-669-X.
- PROPP, Vladimír Jakovlevič. *Morfologie pohádky a jiné studie*. Vyd. 2. Přeložili Miroslav ČERVENKA, Marcela PITTERMANNOVÁ a Hana ŠMAHELOVÁ. Jinočany: H&H, 2008. 343 s. ISBN 978-80-7319-085-9.
- RICHTER, Luděk. *Co je co v pohádce: (pohádkové reálie)*. Praha: Dobré divadlo dětem, 2004. 54 s. ISBN 80-902975-3-6.
- SIROVÁTKA, Oldřich. *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998. 183 s. ISBN 80-85010-06-2.

STEIN, Murray a Lionel CORBETT. *Příběhy duše: moderní jungiánský výklad pohádek*. Brno: Emitos, 2006. 178 s. ISBN 80-903715-1-5.

STREIT, Jakob. *Včelka Sluněnka: proč děti potřebují pohádky*. Přeložily Iva OLŠOVÁ a Milada LUŇÁČKOVÁ. Hranice: Fabula, 2003. 148 s. ISBN 80-86600-10-6.

ŠMAHELOVÁ, Hana. *Návraty a proměny: Literární adaptace lidových pohádek*. Praha: Albatros, 1989. 232 s.

TILLE, Václav. *O lidových pohádkách*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1966. 48 s.

TRÁVNÍČEK, Jiří. *Vyprávěj mi něco: jak si děti osvojují příběhy*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2007. 68 s. ISBN 978-80-87053-07-2.

VÁŇA, Zdeněk a kol. *Svět slovanských bohů a démonů*. Praha: Panorama, 1990. 280 s. ISBN 80-7038-187-6.

VONDRÁČEK, Vladimír a František HOLUB. *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie*. 3. vyd. Bratislava: Columbus, 1993. 324 s. ISBN 80-7136-030-9.

Elektronické zdroje

KŘÍŽOVÁ, Alena. Čert. In: BROUČEK, Stanislav, Richard JEŘÁBEK a kol. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část A-N* [online]. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Mladá fronta, 2007, sv. 2. 634 s. ISBN 978-80-204-1712-1. [cit. 16.2.2021]. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:f27aac0-2439-11e6-aec6-001018b5eb5c>

RÖHRICH, Lutz. Čert v pohádce a pověsti. In: *Český lid*. [online]. Praha: F. Šimáček, 1966, roč. 53, č. 1, s. 18-23. ISSN 0009-0794. [cit. 2.2.2021]. Dostupné také z: <http://www.digitalniknihovna.cz/knav/uuid/uuid:c9a270d9-4611-11e1-1586-001143e3f55c>

SMÉKAL, Vladimír. K psychologii pohádky. In: *Národopisné aktuality* [online]. Strážnice: Krajské středisko lidového umění, 1985, roč. 22, č. 4, s. 239-246. ISSN 0323-2441. [cit. 4.2.2021]. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:dec5a800-5d5f-11e5-81eb-001018b5eb5c>

STORCHOVÁ, Barbara. *Pohádka a svět: Interpretace pohádek v kulturologické perspektivě* [online]. Praha, 2009. 257 s. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze. Vedoucí práce PhDr. Václav Soukup, CSc. [cit. 13.2.2021]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/24752/?lang=cs>.

TŘÍŠKA, Josef. Čerti a polednice. In: *Zlatý máj: kritická revue umělecké tvorby pro mládež* [online]. Praha: Svaz Československých spisovatelů, 1987, roč. 31, č. 3, s. 176-

180. ISSN 0044-4871. [cit. 10.2.2021]. Dostupné také z:
<https://ndk.cz/uuid/uuid:0f9e7d80-5021-11eb-b26f-005056822549>